

2491

bngag46ug8

1-2
91

runus

Qus4u87uzsnpgug

PhSLHU

1911

203.7

5-66

17 SEP 2009

Գրայիւս քաղաքացիութեան

Յաջմանը 1912 Խ/Տ.

3-62

ՈՒՍՈՒՄՆ

ԱՄՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅԱ ԱՌԱՔԵԼԱԿՈՆ Ս. ԵԿԵ-

203.7

5-66.

ՂԵՑՈՒ



ՀԱՄԱՊՈՅ ԴԱՍՏԳԻՐԲ

(Պատկերազարդ)

Կ Ա Զ Ա Տ Տ Յ

ԴՐԻԴՈՐԻԾ ԱԻԱԴ ՔԱՀԱՆԱՅ ԵՐԶԵԿԵԱՆՑ

Թօնուառուց Տիբիսի Նորին Կարսերական Բարձրութեան Մեծ Խշան Միհայիլ
Նիկոլայեցի արական երկրորդ Գիմնազիոնի:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

Թ Ա Ֆ Լ Ի Ա

ՏՊԱՐԱՆ ՎՐԱՅ ՀՐԱՄԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿ.

1911

203

5-66

10 APR 2013

2491

W b P n h Q b Us

Մեր Հայ-Քրիստոնէական Եկեղեցու Աստուածպաշտութեան սահմանած և որբագործուած ամեն մի գործողութիւն, կարգ, ընթերցուած, երգ և աղօթք իրանց խորհրդաւոր նշանակութիւնը ունին, մանաւանդ որ Քրիստոնէութիւնը մի այնպիսի անփոխարինելի ընտիր Ուսում է, Որի միակ նպատակն է կը հետեւողներին միայն բարոյական վսիմ եւ ազնիւ պատգամներ աւանդել, և դոցա համեմատ՝ դաստիարակել: Ուստի՝ այդ Ուսման ամենաիրական մասի, այն է՝ Աստուածպաշտութեան իւրացնելը մեր կրթող քրիստոնեայ մատաղ սերնդի համար պէտք է անհրաժեշտ պարտականութիւն համարուի:

Գործը կանոնաւոր հիմքի վերայ հաստատելու նպատակով՝
մենք այս համաւոտ դասագիրքը կազմեցինք, որի մէջ ամեն տեսակ
գիրութիւններ առաջ բերինք և բացարութիւնները այնպիսի պարզ
գատողութիւններով շարահիւսեցինք, որոնք մեր ու Եկեղեցու ո-
գուն *) ընաւին խորթ չեն:

Մնում է միայն յարդելի կրօնուսոցներին՝ սրբ այս կամաց պատճենը՝ մեծ օգուտ կ'ստանան՝ ինարկից օգտութիւն՝ որից՝ անհամեմատ՝ մեծ օգուտ կ'ստանան՝ նպաստ իրանց կրօնա-բարոյական գաստիարակութեանն յանձնուած կրթւող երկսեռ մատաղ սեբնդի, եթէ յենուին անշուշտ վերջիններիս աստիճանական զարգացման վերայ և անցնեն նոցա թիշքիշ եւ հիմնաւոր, քան թէ շատ-շատ, ըայց անհիմն-կցկուուր:

Կարճ ժամանակում առաջին տպագրությունը հեղանք, որի մէջ հետո-
մենք երկրորդ տպագրութեանը ձեռնամուխ եղանք, և առաջինը՝ նորութիւնը մտցրինք:

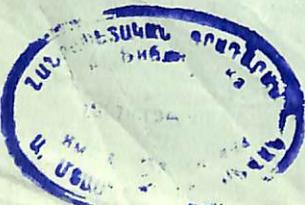
Թէ հոգեոր և թէ պետական միջնակարգ դպրոցներին պարզապետութին դասով, անցնուում է և՝ «Քրիստոնէական» վարդապետութիւնը:

Սահմանը՝ 3
Մարտի 1918 թվականի 1-ին՝ «Ասուլածաշունչ» և Գիրք Հին և Նոր
Կառավարանների. 2)՝ Հայ-Եկեղեցական գրականութիւն, և 3)՝ Հայկական կանոնադրութիւն»—մեր։

Թոյլ տամբ տպագրել զդասագիրս: «ՀՀ» Յունուարի
1909 ամի ՚ի Ս. Էջմիածին:

Տեղակալ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց՝
Գլուրդ. Արքեպիսկոպոս ՍՈՒՐԵՆԻՆԵԱՆ:

ԿԱՐԵ



2008-99

Q0-99

2000-911

թիւն»։ միայն պէտք է խոստովանած, որ դա խիստ վերացական կերպով է աւանդուում, մանաւանդ որ հէնց ինքը, առարկան էլ, նոյն յատկութիւնն ունի:

Խելացի Մանկավարժութիւնը պահանջում է դորա դասաւանդման մէջ ևս «կենդանութիւն» մացնել, որը փառաւոր կերպով գլուխ կը դայ միայն Աստուածապաշտութեամբ, որովհետև վերջինս՝ խակապէս՝ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ՝ առաջինի հոգու արտայայտութեան արտաքինս նշան. ուստի անհրաժեշտ կարիք կայ հոգեկան ներքին գործունէութեան հետ «արտաքինը» ևս կապել, հիւսել և միացնել. հակառակ դէպքում՝ դոքա երկուքն էլ միշտ «չոր ու ցամաք» կ'մնան:

Մեր ներկայ ուղղութեամբ, առարկան հետաքրքիր և արդիւնաէտ կացուցանելու նպատակով, երկու տարուայ ընթացքում, «Աստուածապաշտութեան» հետ զուգընթացաբար, այն էլ եկեղեցու և ժողովրդի պատմական կեանքի թէ սրտամորմոք և թէ ուրախալից ընդհանուր և անհրաժեշտ «ըոպէներբ» ամփոփ կցելով, պէտք է անցնել և՝ չՔիստոնէական վարդապետութիւնը», որի աւանդումն եթէ առաջինից «զատենք» և առանձին դասով անցնենք, —դա հաւասարազօր կ'ինչ այն «տիմուր» հանգամանքին, որ մենք առարկայի դասաւանդումը իրական և դիւրամշակ հողի վերայ չենք կամենում հաստատուած տեսնել:

Մեր առաջարկած ծրագիրը յաջողութեամբ իրագործում ենք Տփխիսի արական երկրորդ «Գիմնազիօնում», ուր հայ աշակերաները մեր դասերը շահաւէտ հետաքրքրութեամբ են լսում և իւրացնում:

Սոյնը մեր պաշտօնակից հոգեսոր եղբայրներին ենք առաջարկում փորձել, մանաւանդ որ այստեղ աւած են բերուած այն բոլոր կարեսը նիւթերը, որոնք ամեն մի անկեղծ Հայի ամբողջ կեանքում անշուշտ նորա «յիշողութեան» մէջ միշտ կ'մնան, հեռու աւելորդ մանրամասնութիւններից: Թերութիւնների մասին արած նկատողութիւնները չնորհակալութեամբ կ'ընդունենք:

Դրիգորիս աւագ քահանայ Երզնկեանց
(Միաբան Տփխիսի օգրկինեանց ու Կարապետ Եկեղեցու):

21-ն Յունուարի 1911 ամի.
Տփխիս:

ՈՒՍՈՒՄՆ ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿՈՆ Ա. ԵԿԵՂԵՑՈՒ:

Ա. Ա. Զ Ի Ն Տ Ա Ր Ի.

ՍԿՃԲՆԱԿԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ, ՏԵՍԱԿԱՆԵՐ, ԵՒ ԾԱԳՈՒՄԸ:

Այն բոլոր աղօթքները, երգեցզութիւնները, ընթերցուածները և սրբազն արարողութիւնները, որոնցով մեր Հայ-քրիստոնէանները Աստծուն պաշտում—ծառայութիւն են մատուցանում, իրանց «Հաւատար», «Յոյսը» և «Սէրը» անորան արտայայտում և, ազնիւ ու անարատ կեանք վարելու համար, նորանից շնորհատու ոյժ և կարողութիւն ստանում,—«Աստուածապաշտութիւն» են անուանում:

Աստուածապաշտութիւնը լինում է—1) «Մասնաւոր», երբ կատարում է «մասնաւոր» կերպով՝ կամ մէկ, կամ մի քանի մարդոց միջոցով, և 2) «Հասարակական», երբ մի քանի մարդոց միջոցով, և 3) «Ամբողջ Եկեղեցու» կողմից նշանակուած հոգեսոր «պաշտը» «ամբողջ Եկեղեցու» կողմից նշանակուած հոգեսոր «0գաշտը» տոնենեներն» են հանդիսանում և բոլոր հաւատացողների փրկութեան համար Աստծու անհրաժեշտ «0գաշտը» ու «Շնորհքը» ինսդրում:

Հասարակական Աստուածապաշտութիւնն էլ բազկանում է—1) «Մշտական» Եկեղեցական ժամերգութիւններից, մընք բոլոր քրիստոնէանների համար որոշ ժամանակնե-

բումն են կատարւում, օրինակ—պատարագը, երեկոյեան և առաւտեան ժամասացութիւնները, և ուրիշները, և 2)^o «Պատահական» արարողութիւններից, որոնք եկեղեցու մասնաւոր անդամների կողմից պահանջ եղած ժամանակ են լինում և «Օրինակատարութիւններ» անուանում, օր. —ս. Խորհուրդները, ննջեցեալների թաղումը, ջուր օրհնելու կարգը, մաղթանքները, և ուրիշները, որոնց մասնակցելու համար Քրիստոնէական եկեղեցու «բոլոր անդամները պարտաւոր չեն ներկայ գտնուի»:

Աստուածպաշտութիւնը՝ աշխարհիս երեսին սկսուել է հինգ նախահայր Աղամի ստեղծուելու ժամանակից, որը Աստծուն ճանաչեց միայն այն միջոցին, երբ Յա—1) «բարի և չար բան իմանալու ծառի» պտղից ուտելը նորան արգելեց, 2)՝ երբ՝ եօթներորդ օր հանգստանալը որոշեց և՝ 3)՝ երբ նորա ու եւայի ամուսնական կապը օրինեեց:

Նախահայրերը, քանի որ անարատ էին, միշտ Աստծուն էին ծառայութիւն մատուցանում և Նորա «Ամենիմաստ», «Ամենակարող» և ուրիշ «Կատարելութիւնները», որոնք աշխարհիս «Ստեղծագործութեան» մէջ արտայայտուեցին, — փառաբանում Նոյնը աւելի զօրեղ կերպով շարունակեցին և իրանց մեղքի մէջ ընկնելուց յետ, երբ սկսեցին Նորա «Ներողամտութիւնը» խնդրել՝ իրանց գործած յանցանքի համար։ Միայն թէ այդ ժամանակուայ մարդոց Աստուածպաշտութիւնը «մասնաւոր», — ընտանեկան բնաւորութիւն էր կրում, որովհետև չկային ոչ սուրբ «տաճարներ» և ոչ սրբազնագործ «պաշտօնեաներ»։ Ամեն մէկը Աստծուն աղօթք էր անում այնտեղ, ուր ինքն էր ցանկանում, և թէ՝ աղօթքնելում այնպիսի խօսքեր գործածում, որոնք Նորա մեւ հական կրօնական զգացումից էին բղխում։ Ժամանակի ընթացքում՝ այդ տեսակ աղօթական դրութեան հետ միացան և «զրհաբերութիւնները», որոնք կատարւում էին առանձին՝ ընտանիքներում, «նահապետ-

Ների», այսինքն՝ տան մեծերի—ձեռքով պահ ժամանակ, երբ անհրաժեշտ էր ստացած բարիքների համար—1)՝ կամ շնորհակալութիւն անել Աստծուն, 2)՝ կամ նորա օգնութիւնը խնդրել և 3)՝ կամ կատարած մեղքերի համար գթութիւն հայցել:

Այդ տեսակ Աստուածալաշտական «մասնաւոր» դրութիւնը շարունակուեցաւ և Աստուածալաշտութիւնը «հասարակական» ու «եկեղեցական» բնաւորութիւն ստացաւ միայն Մովսիսի ժամանակ, երբ Սա, Աստծու հրամանով— 1) «Վկայութեան Խորանը» կառուցեց՝ (Հին-Ռւստի առաջին Տաճարը՝ նշմարիտ Աստծուն երկրպագութիւն մատուցանելու համար), 2) սրբազնագործ պաշտօնեաներ ընտրեց (քահանայապետ, քահանաներ և ղետացիներ — (ստորին սպասաւորներ), և 3) նիւթական վարձատրութեան «չափը» ու բոշեց:

Յիսուս-Քրիստոսը իւր Երկրային կեանքում շատ անգամ Երուսաղէմի Տաճարը այցելեց, ժողովրդին այն-տեղ քարոզեց և Եկեղեցու նշանակութիւնը¹⁾ հասկացրեց։ Նա Առաքեալներին հրամայեց - Խորհուրդները կատարել, ամբողջ աշխարհում Աւետարանը քարոզել և մաս-նաւոր ու հասարակական աղօթքներ անել։ Դորանով Յիսուս-Քրիստոսը «Սոր Կտակարանի Աստուածակաշտովթեան» սուս-Քրիստոսը «Սոր Կտակարանի Աստուածակաշտովթեան» Առաք-էիմքը դրեց, որի «Կազմովթիւնը եւ քնատրովթիւնը»։ Առաք-եալները որոշեցին, որոնք ևս՝ աղօթելու համար՝ յաճախ Երուսաղէմի Տաճարն²⁾ էին գալիս, քանի որ Հըէաների կողմից դեռ Քրիստոնեաների հալածանքը չէր սկսուել։

Քրիստոնէական Աստուածալաշնութքամ «ԸՆԸՆ»
կազմակերպութիւնը՝ ամբողջովին միայն Առաքեալների
յաջորդներին վիճակուեց այն պատուէրի համաձայն,

1) *q.mil.* 246,49. 8*mil.* 214—16. 9*mil.* 2112—13: 2) *q.mil.* 9*mil.*

ուր ասւում է—«Ամեն բան վայելչովեամբ և կարգով թո՞ղ լինի»¹⁾:

Մեր «Հայկական Եկեղեցու» Աստուածաղաշտութեան կարգերը հիմնեցին ս. Թարդէոս և Բարդողիսէոս Առաքեալները, որոնցից յետոյ ապագայ բարեզարդութիւնը գլուխ բերեցին մեր Աստուածընտիր հոգեօր հայրերը, որոնց մէջ ամենանշանաւորներն են՝ ս. Գրիգոր Լուսատրիչը, և Սահակ եւս. Մեսրովը թարգմանիչները, և Գիտ ու Յովհան Մանդակունի կաթուղիկուները. սոքա Աստուածաղաշտութեան կարգերը ճոխացրին և զանագան «Երգերով, աղօթքներով ու ընթերցուածներով» գարդարեցին:

ՏԱՇԱՐԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ԱՐՏԱՐԻՆ ՏԵՍՔԸ:

Քրիստոնէական «Տաճար» կոչւում է այն շինութիւնը, որի մէջ աղօթելու և թէս ս. Խորհուրդները կատարելու համար հաւատացեալ մարդիկ են հաւաքւում։ Տաճարը «Եկեղեցի»^{*} էլ է կոչւում, որ կ'նշանակէ՝ «հաւատացածների ժողով», ինչպէս որ Յունական «Էկկլէսիայ» բառի թարգմանութիւնն է ցոյց տալիս։ Տաճարը կամ Եկեղեցին պէտք է օծուած լինի։

Վերկը բացատրուեց, որ նահաւետական ժամանակներում տաճարներ չկային, իսկ Աստուածաղաշտութիւնն էլ բացօթեայ էր կատարւում, աւելի այնպիսի տեղերում, ուր կրօնական նշանաւոր անցքեր են պատահել, և կամ այնպիսի գրաւիչ վայրերում, որոնք աղօթելու համար մարդկերանց դէպի իրանց են քաշել, օր.—սարերը և խիտ

¹⁾ Կորնթ. Ա. 14:10.

Դանօթ. *) Եթէ քաղաքի մէջ միքանի և կեղեցիներ են դանւում, այն ժամանակ նոցանից մէկը,—որտեղ հանդիսաւոր օրերին, որոշ Աստուածաղաշտիւան կարգը կատարելու համար, ուրիշ «Ճխերից» էլ են դայիս, — «Ըսւաղ եկեղեցի» է կոչւում։

անտառները, Վերջը՝ այդ տեսակ դրութիւնն էլ փոխուեց և աւելի պարզ պատկեր ստեղծուեց։ Մովսէսը —ինքը շինեց մի «Շարժական Տաճար», որտեղ իսրայէլացիք կարող էին—1)՝ աղօթել, 2)^o զո՞ր մատուցանել և 3)^o Աստծուց պատուէրներ ստանալ։ Մորանից յետոյ էլ Սողոմոնը Երուսաղէմում, Մորէա սարի վերայ, «Մշտականը» կառուցեց, որը և իսրայէլացիների համար հասարակական Աստուածաղաշտութեան միակ օրինաւոր տեղը համարուեց։

Քրիստոնէութեան սկիզբներում Աստուածաղաշտութեան համար «յատկապէս» կառուցած շինութիւններ չկային։ «Գործք Առաքելոց» գրքից արդէն երկում է, որ Դա կատարւում էր, Առաքեալների ժամանակ, այնպիսի մասնաւոր տներում, որոնք ուրիշ տներից միայն իրանց վսեմ «կոչումնով» էին զանազանուում և «Եկեղեցի» անունը կրում։ Առաքեալներից յետոյ էլ հալածուած քրիստոնեաները երկար ժամանական սեպական առանձին «Տաճարներ» չեն ունեցել, որի պատճառով դարձեալ իրանց Աստուածաղաշտութիւնը սկսել են մասնաւոր տներում, գետնայրերում (կատակոմբներում) և ուրիշ առանձնացած տեղերում կատակարելութիւնն էր կատարել իրանց թշնամիներից թագուել, ուրիշ հարաւորութիւնն էր կատարելիս են եղել, նուիլ։ Աստուածաղաշտութիւնն էլ կատարելիս են եղել, Աստուածաղաշտութիւններ կատարելը»։

Աղօթելու համար առանձին լաւ շինութիւններ կառուցանելը միայն «Երրորդ դարից» սկսեցին, երբ Քրիստուածանելը իւր փառաւոր յաղթութիւնը հետզիետէ ատոնէութիւնը իւր փառաւոր յաղթութիւնը հաստատուեց։ Ապաջ տարաւ և «Վերջնականապէս հաստատուեց։

Ներկայումս Քրիստոնէական Տաճարները շինուում են՝ Ներկայումս Քրիստոնէական Տաճարները շինուում են՝

1) **Փրկչի,** 2) **Աստուածամօր,** 3) **Հրեշտակապետների և**
4) Սրբերի անուններով՝ նորա կառուցանուում են—1) «Խաչաձեւ», որովհետև Յիսուս-Քրիստոսը «խաչով» փրկեց
 մեզ ստուածայի (խաւարի) իշխանութիւնից. 2) «Նաւա-
 ծեւ», որովհետև, ինչպէս նոյր իւր «տապանով» ազատուեց,
 այնպէս էլ Եկեղեցին մեզ յաւիտենական մահից կ'ազատէ,
 և, կեանքի ծովը անցկացնելով, կ'տանի-կ'հասցնէ խաղա-
 դութեան նաւահանգիստը, այսինքն՝ յաւիտենական երա-
 նութիւնը. (Եկեղեցական ձեւերից ամենազործածականը և
 ամենահինը սա է). և 3) «Շրջանածեւ», կամ կլոր, որը
 «յաւիտենականութեան» նշանակութիւն ունի, որի համար
 մեզ Եկեղեցին դաստիարակում է, որովհետև «շրջանը»
 միշտ յաւիտենականութեան միտքն է արտայայտում։

Տաճարը դրսից, գլխին, մէկ «Գմբէթ» և մէկ «Խաչ»
 ունի Տաճարի խաչը ցոյց է տալիս, որ սա «Մարդկու-
 թեան» փրկութեան համար «խաչի» վերայ մահացած մեր
 Տէր-Յիսուս-Քրիստոսին փառաբանելու նպատակով է կա-
 ռուցուած. մէկ՝ գմբէթն էլ այն միտքն ունի, որ հասկաց-
 նուի, թէ Քրիստոնէական Եկեղեցու Գլուխը *) մէկն է—
 այսինքն՝ Յիսուս-Քրիստոսը։

Դանօթ. *) «Քրիստոնէական» բոլոր Եկեղեցիները Երկու մասի են
 բաժանում՝ «Արևելեան» և «Արևմտեան»։ «Արևելեանը» այն Եկեղեցին է,
 որի հիմքը դրուեց Երուազիմում և յետոյ այն տեղից ատրածուեց՝ Հայաս-
 տան, Փոքր-Խոխ, Ցոնաստան, Եղիպատոս և Ասիա։ Նրելեան Եկեղեցուն
 պատկանում են, իրանց դաւանութեամբ, ազգութեամբ, լեզով և ծէսե-
 րով զանազանով, «Հայոց» և «Ցոնաց» Եկեղեցիները։ Ցոնաց Եկեղեցու
 զաւակն է և՝ «Թուսաց» Եկեղեցին, որը Հայուսատուեց Ցոնաստանում 988
 թովն։

«Արևմտեանը» այն Քրիստոնէական Եկեղեցին է, որը Հառվիրց տո-
 րածուեց՝ Երոսլավ, Խորիկա և Ամերիկա։ Սա կոչում է՝ «Հռովմէական»,
 «Աստինական»՝ «Պատպական» և կամ «Կաթոլիկ» Եկեղեցի, որին երկայացուցիչը
 Հռովմի պատկն է համարւած։ Սորանից (իրրե բողոք) առաջ եկաւ և հո-
 տերական Քրիստոնէութիւնը, որի կազմողն եղաւ Մարտին Լուսերը XIX-դ
 դարի տարածին կիսաշրջանում։

ՏԱՅԱՐԻ ՆԵՐՄԻ ՄԱՍԼ ԵՒ ՆՈՐԱ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ։

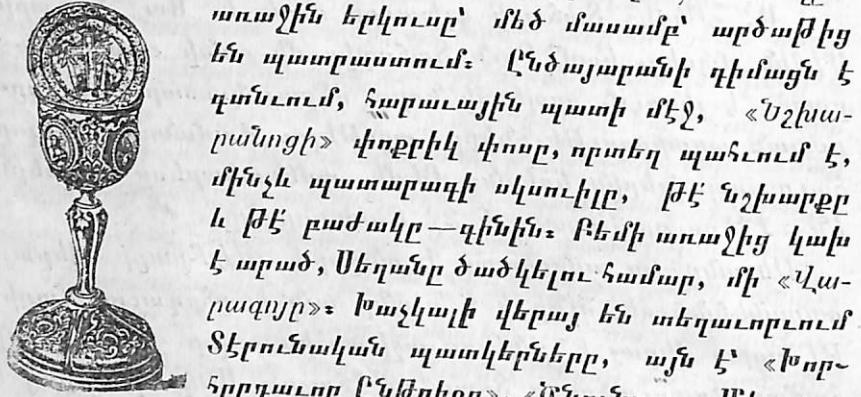
Մովսիսի «Վկայութեան Խորանը» երեք մասն ունէր
 —1) Սրբութիմ Սրբոց, 2) Սրբութին և 3) Գալիթ. Քրիս-
 տոնէական Եկեղեցին էլ, Դորա նման, երեք մասից բաղ-
 կացաւ—1) Գալիթից, 2) Միջին մասից, կամ Բուն Ցանա-
 րից և 3) Բեմից, կամ Ամբիոնից։

Ա. «Հեմը» Տաճարի գլխաւոր մասն է։ Սա Տաճարի
 Միջին մասից, կամ Բուն Տաճարից, մի քանի «աստիճան»
 բարձր է լինում, որպէսզի նորա վերայ կատարուած սըր-
 բազան արարողութիւնները, աղօթելու ժամանակ, բոլոր
 հաւատացողներին երևան։ Բեմի ամենակարևոր մասերն
 են—1) սուրբ Սեղանը և 2) Հնծայարանը։

Սեղանը, որ ամբացրած է անշարժ «Վէմքարի» վերայ,
 քառանկինի ծեւ ունի և է նշանը այն խորհրդաւոր մտքի,
 թէ սորա վերայ է լինելու աշխարհիս բոլոր չորս կողմից
 համար Աստուածային Տրապէզը (ճաշը)։ Սեղանի վերայ է
 մատուցանում ու Պատարագը։ Ս. Սեղանը պէտք է հաս-
 տատուն լինի և նախապէս էլ ու Միւռոնով օծուած։ Սե-
 ղանը լինի կ նախապէս էլ ու Գողգոթա-
 ղանը, բարձր գիրք բոնելով, յիշեցնում է և Գողգոթա-
 ղանը, ուր Քրիստոս խաչուեց։ Սեղանի վերայ են գտըն-
 լեալը, ուր Քրիստոս խաչուեց։ 1) Տաճարի գլխաւոր մասն
 ուում՝ ա. Խաչը, 2) Աւետարանը, 3) Տէրունական
 պատկերը, 4) Մասնատուելի և 5) Միւռոնաշխցը (կամ
 Աղաւնին)։ Մասնատուելի մէջ, որը, մեծ մասամբ, ուկուց
 կամ արծաթից է լինում շինուած, միշտ «Խորհրդի Հնծա-
 կամ արծաթից է լինում շինուած, միշտ կողմում երկու
 «անուններն» են գտնւում, որ հիւանդներին, պատահած ժամա-
 նակ, Դորանով հաղորդեն։

Սեղանի ուղղութեամբ է տարածւում՝ փայտից կամ
 քարից լինուած՝ Խաչկալը, իւր գլխի խաչով, որից էլ իւր
 քարից լինուած՝ Խաչկալը, Սեղանի աջ ու ձախ կողմում երկու
 «անուններն» է ստացել։ Սեղանի աջ ու ձախ կողմում երկու
 դուռն է գտնւում, որոնց վերայ մեր Հայոց Եկեղեցում
 պէտք է անշուշտ նկարուած լինին Հայաստանի նախկին
 պէտք է անշուշտ նկարուած լինին Հայաստանի նախկին

Հուսաւորիչ Թաղէսսի և Բարդուղիմէսսի պատկերները. կան սեղաններ և առանց գոների Բեմիներսի կողմը, հիւսիսային պատում, մի փոքրիկ փոս (խորշ) է գտնւում, որտեղ ո. Պատարագի Ընծաները, — հացն ու գինին՝ «սպաս են դրտւմ»: Դա կոչւում է Ընծայարան^{*)}, որը մեզ Հին-Ռվատի «Առաջաւորութեան» սեղանն է յիշեցնում: Ընծայարանում գտնւում են՝ «Սկիճը», «Մալզման» (պատկ. 1) և «Քօղը».



№ 1. Սեղանը և այլն, իսկ Սեղանի ճակատին՝ Աստուածամօր պատկերը, Մանուկ Յիսուսը գրկին, իբրև խորհրդական նշան, որ Եկեղեցին մայրական սիրով է գրկում հաւատացեալներին: Բեմի հարաւային, կամ ճախակողմեան, դռան գլխին գտնւում են՝ Հին-Ռվատի նշանները — 1): «Տասը Պատուիրանը», 2): «Ահարոնի Թագը» և 3): «Պղնձէօձը». իսկ հիւսիսային, կամ աջակողմեան, դռան գլխին՝ Նոր-Ռվատի նշանները — 1): «Խաչը», 2): «Աւետարանը» և 3): «Սկիճը»: Եկեղեցու աջ ու ձախ կողմը իմանալու համար՝ պէտք է երեսը դէպի արևմուտք դարձնել, — այն

^{Խանօթ. *)} Հին ժամանակներում՝ «Ընծայարանը» բեմի վերաւ չէր լինում, այլ՝ մօռը, առանձին բաժանմունքում, որը հիւսիսային կողմն էր գտնւում և բեմի հետ էլ բարարերութիւն ունէր. թիրեաւ այդ է պատճառը, որ խորանի դուսը, հնումն, բեմի վերաւ է բացուելիս եղել:

Ժամանակ՝ աջ ձեռքը կ'ընկնի հիւսիս, կամ՝ աջ կողմը, ձախը՝ հարաւ, կամ՝ ձախ կողմը, երեսի մասը՝ արևմուտք, իսկ քամակը՝ արևելք. կամ՝ կարելի է դորա հակառակ կանգնել և նորա համեմատ էլ կողմերը որոշել: Սեղանի կողքին է պահւում, Խաչկալի յետել, «Խաչվառը», (պատկ. 2), որը կտորից կամ մետաղից շինած եկեղեցական դրօշակ է, ձողի վերայ ամրացրած և վերան էլ Տէրունական պատկեր նկարած՝ օրինակ՝ Խաչելութիւն, Ծնունդ, Կայլն. Խաչվառի վերայ սրբերի պատկեր պէտք է չ'լինի: Խաչվառը գործ են ածում «անդաստանի», «թափօրի» և այլ «հանդէների» ժամանակ, որի ծագման մասին հետեւեալ անցքն է պատմւում: Կոստանդիանոս Մեծը, գեռ Քրիստոնէութիւնը չ'ընդունած, բայց՝ հակուած, — իւր թշնամի Մաքսենտիոսի հետ ունեցած մի կուռում՝ լուսեղէն խաչ է տեսնում, որի վերայ գրուած է լինում, թէ «Սորանով Կյաղթես»: Գրուած է մէջ Քրիստոսին ծածուկ հազօքը, որի մէջ Քրիստոսին ծածուկ հաւատացողներ շատ կային, — քաջալերում է Եկեղեցութիւնը տանում. այդ ժամանակներից սկսած, գորա գործածութիւնը «Քրիստոնէական» սկսած, գորա գործածութիւնը «Կյաղթութեան» նշան համարւում: Սեղանի աջ ու ձախ լինուած իսկ արևմտեայ «Քշոցներ», կողմում կան մէկ-մէկ արծաթեայ «Քշոցներ», № 3. Գշոց և այլն մէջ է մտնում և իբրև «Կյաղթութեան» նշան համարւում: Սեղանի աջ ու ձախ կողմում կան մէկ-մէկ արծաթեայ «Քշոցներ», մտնում կան մէջ է մտնում և իբրև «Կյաղթութեան» նշան համարւում: Սեղանի այս պատճառած, իսկ իրանք՝ Երկայն ձողերի վերայ հազօքած:



№ 2. Խաչվառ:

Եկեղեցութիւնը շատ կային, — քաջալերում է Եկեղեցին տանում. այդ ժամանակներից սկսած, գորա գործածութիւնը «Կյաղթութեան» նշան համարւում: Սեղանի այս պատճառած, իսկ իրանք՝ Երկայն ձողերի վերայ հազօքած:

№ 3. Գշոց:



**Սոցա վերայ են նկարուած վեցթևեան Սերովըէների եւ
Քերովըէների» պատկերները, իբրև նշան, թէ նոքա սպա-
սաւորում են ս. Խորհրդին:**

Բ. «Բուն ծանարը» երկու մասից է բաղկացած, ու լոնցից առաջինը՝ տղամարդոց, իսկ յետևինը՝ կանանց համար է յատկացրած. ունի՝ յետևի մասում՝ և՝ «Վերնատուն» կամ «Վերնայարկ» Տղամարդոց մասում՝ բեմի մօտ գտնուած բաժինը «Ատեան» է կոչւում, որի աջ և ձախ կողմերումն են գտնուում «երկու դասը», որտեղ հոգեոր պաշտօնեաներն են կանգնուում, և դասէ-դաս հոգեոր երգերը երգուում, բացի «Նախատօնակներից» և «անդաստանից», որոնց ժամանակ միայն «Մէջ տեղն» են կանգնուում և իրանց պաշտօնը կատարում։ Աջակողմեան դասումն է զգւում «Հայրապետի Դահը», կամ՝ «Առաջնորդի Աթոռը». այդ դասումն է կանգնում միշտ և՝ եկեղեցու «Աւագ Երեցը»։



N

№ 4. Գ. «Գալիթը» Տաճարի «արևմտեան» մասն
ԲՈՒՐԳԱԲԻ: է: Հին-Քրիստոնէական եկեղեցում նա «երեխաների»,

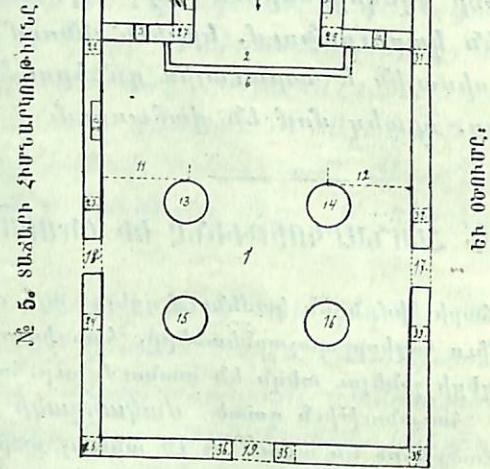
այսինքն՝ սուրբ Մկրտութեան պատրաստւողների և թէ
մեղքերը քաւողների համար էր նշանակուած եղել. դա
տաճարի միջին մասից պատով էր բաժանւում, մէջը միայն
«մի դուռն» ունենալով։ Հին ժամանակ գաւթումն էր շին-
ւում «մկրտութեան աւազանը»։ Այստեղ էին քրիստոնեա-
ները, Աստուածաշտութիւնը վերջանալուց յետոյ, «Ընդ-
հանուր Սիրոյ» սիրոց ձգում և հաց ուտում։ Որովհետեւ
ներկայումս հանգամանքները բոլորովին փոխուել են և
հասակաւոր մկրտուղներ էլ, համարեա թէ, չ'կան, — այդ
պատճառով՝ նոր եկեղեցիներում այդ նպատակի համար
գաւիթներ²) չեն կառուցանում. երբեմն՝ լինում են միայն
եկեղեցու «հիւսիսային և հարաւային դռներում» փոքրիկ
նախագաւիթներ, որտեղ մոմ են վաճառում։

ՏԱՐԱԾԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՕԾՈՒՄԸ:

Երբ որ Տաճարի հիմքն են կամենում գցել, այն ժամանակ ե-
պիսկոպոսը և միւս հոգեոր պաշտօնեաները, հանդիսաւոր կերպով,
Միւռոնը եկեղեցի շինելու տեղն են տանում, ուր, հոգեոր իշխա-
ս. Միւռոնը կողմից հաւանութիւն դուած մակարդակի համեմատ,
նութեան կողմից հաւանութիւն դուած մակարդակի համեմատ—
զանազան «փորուածքներ» են անում և 16 անտաշ քար ընտրում—
պատրաստում:

Որոշած ազօթքներ, գրքեր ու սպառապել կ-ը և Ականներ կատարում. — յի կաններ երգելիս՝ հետեւալ գործողութիւններն են կատարում. — յի շեալ 16 քարը—նախ՝ ջրով, և, ապա՝ գինով են լուանում, իսկ վերջն էլ իստակ շորով սրբում, եկեղեցու ժառանգաւորների (կնքահայրերի) ձեռքը տալիս, մաքուր կտաւով ծածկուած սկտեղ վերայ դնում և յետոյ կրողներին յանձնում: Այդպէս մաքրելուց զինի՝ քարերը տայտապահ կանունական ամեն մէկը իւր որոշած տեղը, ինչպէս ներկայ նկարն է նում են ամեն մէկը:

ցոյց տալիս, ուր կրողները, սկսել վերայ դրած քարերով, օծող եպիսկոպոսի գալուն են սպասում. (սլամկ. 5): Եպիսկոպոսը, կրողի զբկում, եկեղեցու հիւսիս—արևելքան անկիւնում, ամենից շուռաջ՝ օծում է Պետրոս Առաքեալի անուանը նուիրած քարը, իսկ յետոյ էլ «կարգով», հիւսիսային պատի մէջ, Անդրէասի, Փիլիպպոսի, Գրիգոր Լուսաւորչի և Բարդուղիմէոսի քարերը: Դոցանից յետոյ օծում են



Սական Յակովոսի և Թադէոսի, և ապա՝ արևմտեան պատի մէջ, դուան կողքերին, Սիմէոն Կանանացու և Մատթէայի քարերը:

Երբ կրողների զբկում քարերը օծում են, այն ժամանակ եպիսկոպոսը դնում է Պետրոս առաքեալի քարի մօտ կանգնում, ըլլչը վերցնում և քար դնելու տեղը փորում: Այդպէս էլ բոլոր քարերի համար:

Տեղերը փորելուց յետոյ, եպիսկոպոսը կրկին Պետրոսի քարի մօտ է գնում, նորան համբուլում, տակը փուած կտաւով փաթաթում, փորած տեղը դնում և յետոյ հողով ծածկում. այդպէս էլ բոլոր քարերը:

Ամենից վերջը՝ եպիսկոպոսը ճարտարապետին և բանտորներին առաջարկում է օծած բոլոր քարերը թէ կրով և թէ քարով փոքր ենչ բարձրացնել, որ ոտքերով չ'կոխկատեն:

Երբ այդ ձեռվ եկեղեցին կառուցանում—վերջացնում են, այն ժամանակ էլ սկսում են թէ ներսից և թէ դրսից «օծել», որն էլ հետեւալ կերպով է կատարելում:

Սկզբից, հանդիսով ս. Միւռոնը նոր կառուցած եկեղեցին են բերում, ուր, ութ օր շաբաթակ, Մայր-Մաշտոցի համեմատ, միայն երեկոյեան ժամերգութիւններ են անում և եկեղեցու համար տօն նաւակատիք կատարում:

Վերև յիշած հանդէսները վերջանալուց յետոյ՝ օծումն է սկսում: Ամենից առաջ օծում է, վերևից, վէմքարը՝ խը «գագաթի» և կողքի խաչերով, յետոյ՝ բեմի, ամբողջ եկեղեցու հիւսիսային, հարաւային և արևմտեան պատերի և ապա՝ խորանների ու ատեանի խաչերին և արևմտեան պատուի գիշեած պէտք է լինին: Հերը, որոնք նախապէս ջրով եւ գինով լուացած պէտք է լինին: Կեղծի խաչերը օծելուց յետոյ այնուեղ «անդաստան» է անում և եկեղեցու անունը՝ դրոշմւում:

Օծում են և՛ եկեղեցու պատերի «դրսի» փորագրած խաչերը: Երբ ամբողջ օծումը վերջանում է, այն ժամանակ էլ սկսում է առաջարկը մատուցանել յիշեալ նոր օծուած եկեղեցում: Ին ս. պատարագը մատուցանել յիշեալ նոր օծուած եկեղեցում: Եկեղեցու հիմքը ցցելու և օծելու կարգը սահմանել է մեր Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսը:



ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՈՆԵԱՆԵՐԸ:

Հին-Ռւխտի եկեղեցին «Ընէր՝ 1»՝ քահանայապետ, Զ՝ քահանաներ և Յ՝ 3՝ դևտացիներ. առաքեալներն ևս՝ Դորանման, Նոր-Ռւխտի Քրիստոնէական, Եկեղեցու մէջ «Նուիրապետութեան» երեք աստիճան հաստատեցին, որոնք հետեւել անուններն ստացան—1)՝ Եպիսկոպոսութիւն, 2)՝ Քահանայութիւն և Յ՝ 3)՝ Սարկաւագութիւն։

Դոքա բոլորը, ընդհանուր անունով, «սրբազնագործ պաշտօնեաներ» են կրչում այն պատճառով, որ, ձեռնադրութեամբ և. Հոգու Ենորհքը ստանալով, ո. Խորհուրդներն են սրբագործում և մատակարարում Եկեղեցական այդ տեսակ «Նուիրապետութեան» սկիզբը ՅիսուսՔրիստոսից զրուեց, երբ Սա Խւր համար 12 աշակերտ ընտրեց և ժողովրդի մէջ «Արքայութեան» (Արդարութեան) սերմեր ցանելու իրաւունք տուեց, երբ հաւատացեալների թիւը շատացաւ, այն ժամանակ աշակերտները նոր հաւատացեալների հաւատի գործերը իրանց միջից «ընտրած» մարդոց յանձնեցին, որոնց եպիսկոպոսներ ծնոնադրեցին, ինչպէս վարուեցին և մեր Հայաստանի նախկին «Լուսաւորիչ Թագէոս և Բարդուղիմէոս Առաքեալները»։

«Եպիսկոպոսը» ներկայումս իրաւունք ունի՝ Աստուածպաշտութիւնը և բոլոր խորհուրդները կատարել, ժողովրդին Քրիստոնէական հաւատը սովորեցնել, Եկեղեցին և վէմ-քարը օծել, իսկ Կաթուղիկոսը՝ և սուրբ «Միւռոնը» օրհնել։

«Քահանան» կախումն ունի Եպիսկոպոսից. նա է իրան «հովուելու» յանձնուած «ծխին» Քրիստոնէական հաւատը սովորեցնում և Աստուածպաշտութիւնն ու խորհուրդները կատարում, բացի ձեռնադրութիւնից, որը Եպիսկոպոսական դասակարգին է վերապահուած։

«Սարկաւագը» միայն Աստուածպաշտութեան ժամանակ օգնում է Եպիսկոպոսին և քահանային։

Ձեռնադրութեան «Չնորհքի» վերաբերեալ՝ բոլոր «Եպիսկոպոսները» իրար հաւասար են, թէև զանազան անուններ են կրում—պատրիարք, միտրապօլիտ, արքեպիսկոպոս և քորեպիսկոպոս։ Այդ բոլոր անունները նոցա միայն արտաքին իրաւունքները և առաւելութիւններն են ցոյց տալիս։ Ա. Հոգու Ենորհքը դոցա վերայ հաւասարապէս է հանգչում։ Այս դասակարգից վեհագոյն դիրք է բոնում «Կաթուղիկոսը», Որի թէ ընտրութիւնը, թէ օծումն և թէ իրաւունքները բոլորովին այլ կերպ են լինում և բարձր։

Ա. Հոգու Ենորհքի մասին պէտք է նոյնը ասել և՝ «Քահանաների ու Սարկաւագների» վերաբերմամբ։ «Քահանայ, երէց և աւագ քահանայ» անունները միայն արտաքին իրաւունքներն ու առաւելութիւններն են ցոյց տալիս, և ոչ թէ ձեռնադրութեամբ սաւացուած չնորհքը, ինչպէս և, «Սարկաւագ» ու «աւագ սարկաւագ» կոչումները։

Բացի սրբազնագործ պաշտօնեաներից, Եկեղեցումն կան, ծառայութիւններ մատուցանելու համար, և՝ ընտրուած «ստորին պաշտօնեաներ», որոնք, ընդհանուր անունով, տիրացուներ են կոչում—(1)՝ Կիսասարկաւագ, 2)՝ Հարնկալ, 3)՝ Երդմնեցուցիչ, 4)՝ Ընթերցող և 5)՝ ղոնապան։

ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԳՈՐԾԱԾԻՈՂ ԶԳԵՍՑՆԵՐԸ:

Բոլոր դասակարգերի սրբազնագործ և Եկեղեցական պաշտօնեաները Աստուածպաշտութեան ժամանակ (աւելի և պատրագին) առանձին զգեստներ են հագնում, որոնք հոգեսոր որոշ նշանակութիւն ունին։ Բարձր դասակարգի հոգեսոր պաշտօնեաները միշտ ստորին դասակարգի պաշտօնութեան մասին է վերապահուած։

տօնեաների զգեստներն են գործածում, աւելացրած և այն զգեստները, որոնք որոշ դասակարգին են յատկացրած։ Օրինակ՝ ջահընկալները Աստուածպաշտութեան ժամանակ ժամաշապիկ են հազնում։ Սարկաւագները, բացի ժամաշապիկից, ունին և ուրար. քահանաները—ժամաշապիկ, փորուրար, բազմաններ, գօտի, վակաս, սաղաւարտ, շուրջառ, թաշկինակ, և, հասարակ ժամերգութեան միջոցին—փիլօն. եպիսկոպոսները, բացի վերոյիշեալներից,—եմիփորոն, արտախուրակներ, թագ կամ խոյր, պահապիէ և օձագլուխ դաւագան. կաթուղիկոսը—դոցա աւելացրած և կոնքեռ, արծուէնկար գորգ և հոգուական գաւագան։

«Ժամաշապիկը» յիշեցնում է կրողին, որ նա պէտք է միշտ մաքուր և անարատ լինի. (պատկ. 6):



№ 6. Ժ.Ա.Մ.Ա.Շ.Ա.Պ.Ի.Կ.

(Ճախ) Անելով՝ հասկացնում է, որ սարկաւագը դեռ կարսղութիւն չունի Քրիստոսի լուծը ամբողջովին կրելու. բազկուրարը ևս աւելի պակաս ոյժն է ցոյց տալիս, ուստի և, ծալած, ձախ թիվ վերայ է ձգում. (պատկ. 7):

«Փերուրարը» երկու ուրարից կազմուած ուրար է, որը սրբազնագործ պաշտօնեաները պարանոցի վերայ են ձգում և ամբողջ կուրծքը դորանով մինչև ներքե ծածկում. դա Քրիստոսի լուծը ամբողջովին կրելու նշան է համարում. (պատկ. 8):



№ 7. ՈՒ.Բ.Յ.Ր.



№ 8. ԳՈՐԾՈՒՐԱՅ. ՆԵՐԸ կապիկով, իրանց աւելի «զգաստ» են զգում սրբազնագործ պաշտօնեակի:

«Ղակասպը» քահանան է կրում իւր ուսին նորա համար, որ

«Բազականները» ձեռքերին են հազցնում և կապում նորա համար, որ Աստուածապաշտութիւնը աւելի յարմարութեամբ կարողանան կատարել։ Նորա մեղ յիշեցնում են այն կապանըները, որոնցով Քրիստոսի ամենամաքուր Զեռներն էին կապիկ, երբ որ Նորան Պիտասոսի մօտ ասրան. (պատկ. 9):

«Թաշկինակը» մաքրութեան նշանակութիւն ունի։ Սա վերցրած է Քրիստոսի օրինակից, երբ, կորհրդաւոր Ընթրիքի ժամանակ, իւր աշակերտուների ոտները լուաց և յետոյ «Ղենջակով» սրբեց։

«Գօտին» հոգեսր սրբազնագործ պաշտօնեական գործութիւնների ժամանակից,



№ 10. Պ.Ա.Կ.Ա.Ս.

ցոյց տայ, թէ Քրիստոսը «մոլորեալ ոչխարին», այսինքն՝ «Մարդկութեան ծանրութիւնը», իւր ուսերի վերայ կրեց. (պատկ. 10):

«Փիլօնը» կրում են՝ կաթուղիկոսը, եպիսկոպոսը, վարդապետը և քահանան հասարակ ժամերգութիւնների ժամանակ, որ, սովոր ժամանակ ժամանակ ժամերգութիւնների ժամանակ, որ,



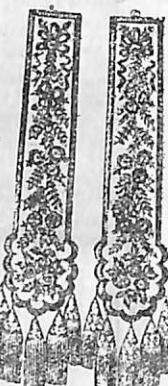
№ 11. ՇՈՒՐՋԱՅԻ.

բարար, սկ, իսկ արժանաւորներինը և բարձրաստիճան հոգևորականներինը՝ ծաղկանկար է լինում և թիսուսի թէ «անկար քղամիտը» և թէ այն «ծիրանին» յիշեցնում, որը չարչանքի ժամանակ նորա վերայ ձգեցին: № 12. ՍԱԴԱՒԻԱՐԸ:



№ 12. ՍԱԴԱՒԻԱՐԸ:

«Շուրջառը» գործ են ածում վերելիշած սրբազնագործ հոգևորականները՝ թէ ՞ պատարագին, թէ սուրբ խորհուրդները և ուրիշ արարութիւնները կատարելիս, թէ նախատօնակ, անդաստան և թափօր անելիս, և թէ ս. Աւետարան կարգալիս, որը հոգեւոր զրահի նշանակութիւն ունի: Հնումն՝ այդ տեսակ զգեստ էին կրում թէ «թագաւորները և թէ բարձրաստիճան մարդիկ»: Դա հոգեսր պաշտօնեաններին է տրուել այն մտքով, որ ցոյց տրուի, թէ դոքա ժողովով համար հոգեսր «պետերի» տեղ են բռնում. (պատկ. 11).



№ 14.:

«Մաւաւարտը» Անարոնեան թագի փախարէն է, որի զլսին մի փոքրիկ խաչ կայ ամբացքած, սա հոգեսր ԱՐՏԵՎՈՒՐԱԿԱՆԵՐ. զէնքի տեղ է գործածւում, մէկ որ

թշնամու դէմ պատերազմ մզւլու միջոցին յաջողութիւն ունենալու և մէկ էլ որ՝ Փրկչի կը ած փշէ պատկը յիշեցնելու նպատակով: Հնումն՝ սորան իրքի «թագաւորական» զլսի «գարբարանք» էին բանեցնում, սորան հոգեսր պաշտօնեանները կրում են այն մտքով,



№ 13. ԹՈՒԳ ԿՈՄ ԽՈՅԲ:

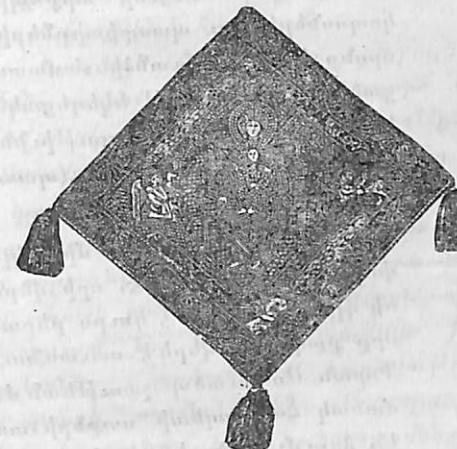
որ ցոյց տրուի, թէ սոքա էլ են «հոգեւոր զեկավարներ» ընդունւում. (պատկ. 12): Սոյն նշանակութիւնը ունի և՛ «եպիսկոպոսական



№ 15. ԵՐԵՎՈՒԹՅՈՒՆ:

կամ «Հայրապետական» «Երկվեղկեան թագը կամ Խոյրը», որի զլսին երկու փոքրիկ խաչ կայ կացրած. (պատկ. 13):

«Արտախուրակները» թագի յետիկ կողմից կախ ընկած զարդեր են, որոնք վերցրած են Հրէաների քահանայապետի զլսին դործածած «ապարօշից», որը յետիկ ամրացնում էին և յետոյ երկու ծայրը կախ գցում. (պատկ. 14):



№ 16. ԿՈՆՔՅԵՅ:

Եպիսկոպոսը; Աստուածաշտութեան կարգը կատարելիս, հարեպակալուսուր; Աստուածաշտութեան կարգը կատարելիս, հարեպակալուսուր, դործ է ածում և՛ «Եմիփորոն», (ուսնոց), որը կաւոր գեպում, դործ է ածում և՛ «Եմիփորոն», (ուսնոց), որը



№ 17. Արտօնի դորա:

որը քառանկիւնի ձև ունի և կախ է անուում և նշանակում «հոգեցոր սուրբ»—այսինքն

—Աստծու Խօսք, Որով հոգեսրականները պէտք է զինուին՝ անհաւատութեան և անազնութեան դէմ մաքառելու համար: Կոնքեռ տըրում է և՛ պատուաւոր արքեսպիկոսուներին ու պատրիարքներին, որոնք իրանց «առանձին» մատուցած «օգտառէտ» թէ եկեղեցական և թէ աղդային «ծառայութիւններով» անուն են հանել. (պատկ. 16):

«Արծուէ գորզը» մի կը որ փոքրիկ գործուածք է, որի վերայ մի գլխանի արծիւ է դուրս քերած, որը քաղաքից վերին է սաւառնում: Դորան Աստուածպաշտութեան ժամանակ Հայրապետի ոտքերի տակ են ձգում: Արծուէ գորզի նշանակութիւնը այն է, որ Քահանայա- № 19. ԵՊՈՒ- պետը իւր կեանքով և ուսումով իւր ԳՅԱՆԱՆ, հօտին լաւ օրինակ տայ և արծուի որատեսութեամբ իւր հօտին դիտէ (պատ. 17):



Ֆ.Ա.Ա.Զ.Ա.:



ԵՊՈՒ-Ա.Ա.:

Կաթուղիկոսը Աստուածպաշտութեան ժամանակ մի ուրիշ տեսակ, գլուխը կը ու գնդի մէջ տեղը խաչազարդ, «զաւազան» է գործածում, որը «Հովուական» է կոչում. (պատկ. 18):

Եպիսկոպոսի գործածական գաւագանը «Երկզիւանի» օճապարդ գաւագանն է, որը թէ Մովսէսի գաւագանի՝ թէ անապատում շինած պղնձէ օձի յիշատակը պահպանելու համար է սահմանուած. (պատկ. 19):

Կաթուղիկոսը, երբ «Եղիարանից» գուլս է գալիս, այն ժամանակ էլ մի ուրիշ խաչազիւխ գաւագան է կրում, որը «Աստ է կոչում» (պատկ. 20):



№ 21. Վ.Ե.Պ.:

Իրեւ իշխանութեան նշան՝ Կաթուղիկոսը և եպիսկոպոսը ամեն ժամանակ ականակուռ մատանիներ են կրում, որոնցից առաջինը՝ մատանեմատին, իսկ երրորդը՝ ձկոյթին է հագննում:

Կան զգեստներ, որոնք «ընդանուր գործածութիւն» ունին: Բոլոր սրբազնագործ հոգեսրականների «սովորական» վերևի հանդերձը «Սրեմ» է կոչում: «Կուտակրօն» հոգեսրականները իրանց զիմսին «Վեհար» են կրում (պատկ. 21), որը, գմբէթի նման, սրածացրդագիտաթ ունի: «Կամիլաւկան», իրեւ պարզի, արժանագործունեութիւն ունեցող քահանաներին է տրւում: Այդ տեսակ քահանաները կաթուղիկոսի կողմից պարզեատրում են և՛ «Լանջական խաչով»: Վարդապետները, արժանաւոր ծառայութեան համար, իբրաւագետները, ստանում են «Վարդապետական» խաչ կրելու իրաւոնք, իսկ եպիսկոպոսները՝ «Պանազիէ» (ամենասուրբը), որի վերայ լինում է կամ Տիրամօր, կամ ՅիսուսՔրիստոսի և կամ ուրիշ սրբի բոլորաձեւ պատկեր:

Եկեղեցում ներկայումս՝ քրեմ բարձրանալիս, բոլոր հոգեսրականները և աշխարհականները ուսնամանները հանում են և «Հոյաթափիեր» գործածում: Հնումն՝ «Եկեղեցի մտնելիս» ուսնամանները

հանում էին և՝ բոլոր հաւատացեալները. միայն այժմ այդ սովորութիւնը վերացած է:

Մեր Եկեղեցու ժամակարգութեան՝ և թէ դորանից դուրս գործածւող՝ բոլոր զգեստները շատ հին են և սկիզբըն են առած Քրիստոնէութեան թէ սկսուելու և թէ զարդանալու դարերից։ Դոքա աւելի վերցրած են Երուսաղէմի և Կեսարիայի Քրիստոնէական Եկեղեցու զգեստների ձևերից։ մինչև հինգերորդ դարը դոքա մասնաւոր փոփոխութիւնների են Ենթարկուել, բայց յետոյ մնացին բոլորովին անփոփոխ մինչև մեր օրերը։



ԱՐԲՍՉԱՆ ԶԵԽԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԵՐ.

Քրիստոնէան, ո. Տաճարը մտնելով, ամենից առաջ ո. «Խաչն» ու ո. «Պատկերներն» է տեսնում, որովհետեւ դոքա Տաճարի համար ոչ թէ միայն իբրև ամենալաւ զարդարանքներ, այլ և՝ «յարգանք» մատուցանելու առարկաներ են համարւում։

«Խաչի» գործածութիւնը շատ հին է։ Թէ մինչև Քրիստոսի Ծնունդը և թէ Քրիստոնէութեան առաջին ժամանակները՝ Եթանունները խաչը «պատժելու» գործիք էին ընդունում. քրիստոնէանները, ընդհակառակն, խաչը իրանց փրկութեան առարկան և հաւատի էլ «դրօշակն» էին համարում։ Այդ պատճառով՝ Եթանունները քրիստոնէաններին հալածում էին, խաչապաշտ անուանում և յարգանքի արժանի խաչը ծաղրի Ենթարկում։ Առաջին դարերի քրիստոնէանները, սուրբ Խաչը (պատկ. 22) յարգելով, իրանց բնական 22.ս. և լաւ բանները և ազօթատները նրանկարներով էին զարդարում. միայն թէ, հարկադրուած, այնպէս էին ձևակերպում, որ Խաչի նշանակութիւնը այնքան էլ պարզ չ'ընկնի



հեթանոսների աչքին։ Խաչի շատ հին ձևեր են Երևացել քրիստոնէական գետնայրերում (կատակոմբներում), որտեղ քրիստոնէանները իրանց Աստուածաշատութիւնն էին կատարում։ Այդ տեսակ ձեւերից աւելի յայտնիները սոքակն—1)՝ «Եռածայր», որի համար ուղղահայեաց գիծ է քաշուելիս եղել և վերին ծայրին կարծ հորիզոնական կը դանուել (T). 2)՝ «Քառածայր», ծուռը խաչ, մեր գրութեան «Ք» տառի նման, միայն ձախակողմեան թեք գիծը աջակողմեան թեք գծին հաւասարեցրած (X), և 3)՝ «Հարածայր», միայն հորիզոնական և ուղղահայեաց գծերը միմեանց կարած, ուղիղ անկիւններ կազմած և չորս թեկը իրար հաւասար բոնած (+)։ Այս վերջին ձեր հնումն աւելի շատ է գործածական եղել։ Միայն, — երբ Հռովմէական կայսրութեան մէջ Եթանունութիւնը բոլորովին արմատախիլ եղաւ, իսկ Քրիստոնէութիւնը տիրապետող կրօն դարձաւ, — այն ժամանակից սկսած՝ Խաչի «փոխաբերական» ձևերը «փոխականի» փոխուեցան և վերան էլ խաչուած Փրկչի Պատկերը բաց կերպով դուրս եկաւ։

Սուրբ պատկերներ—Ս. պատկերների գործածութիւնը ևս շատ հին է։ Հին-Ռւսակի մէջ, Աստծու հրամանով, Մովսեսի «Վկայութեան Խորանում» «Ռւսակակի» գըլ-խին երկու քերովքէի ոսկէ «քանդակներն» էին շինած, իսկ Տաճարի միջի վարագոյնների վերայ էլ դոցա «պատկերները» դուրս բերած։ Նոր-Ռւսակի մէջ պատկեր գործածելու առաջին օրինակը տուեց Խոքը՝ Յիսուս-Քրիստոսը, երբ, ըստ աւանդութեան, Արգար թագաւորին Խոք Պատկերը ուղարկեց, Դուկաս Աւետարանիչը ևս Աստուածամօր Պատկերը նկարեց։ Խաչին քրիստոնէանները՝ իրանց բնական կրօնական պահանջին բաւականութիւն տալու նպատակով՝ սկսեցին առաջին երեք դարի ընթացքում իրանց տները և ազօթարանները սրբազն ձևակերպու-

թիւններով զարգարել, դոցա առաջ մոմեր և կանթեղներ վառել, անուշահոտ խունկ ծխել և մտքով իրանց «անկեղծ մէրը, յարգանքը և խոնարհութիւնը» աբտայայտել ոչ թէ փայտին և ներկին, այլ պատկերներում դուրս բերած թիսուս-Քրիստոսին և Սրբերին Միայն թէ դոքա, համեմատաբար, քիչ էին, որովհետեւ հեթանոսներից երկիւղ էին կրում, որ վերջինները իրանց ազօթարանները չ'դանեն, ներս չ'մտնեն, չ'պղեն և չ'ոչնչացնեն այն բոլոր սրբազն իրեղնները, որոնց այնտեղ կ'գտնէին: Հենց այս պատճառով՝ քրիստոնեանները աւելի լաւ համարեցին Աստուածաշնչի մէջ եղած դէպքերը պատկերացնել, որովհետեւ դոցա մասին հեթանոսները աւելի քիչ տեղեկութիւններ ունեին.—օրինակ՝ «Յովսէփի վաճառելը», «Բարելոնի հնոցում երեք պատանու լինիլը», «առիւծների վոսում Դաշնիկի գտնուիլը», «հինգ հացով հինգ հազար մարդոց կերպառուիլը», և այլն: Թիսուս-Քրիստոսին էլ պատկերացնում էին՝ իբրև իւր ուսերի վերայ մոլորուած ոչխար տանող՝ բարի «Հովիւ» և «Աստու Դառն». Նորան երբեմն, փոխարեցական մտքով, և իբրև «Չուկն» էին պատկերացնում: Թիսուս-Քրիստոսի այս վերջին ձևակերպութիւնները հնումն շատ էր տարածուած: Բայց, երբ Հովմէական կայսրութեան մէջ հեթանոսների հալածանքները վերջացան և «Քրիստոնէութիւնը տիրապետող» կրօն դարձաւ, այն ժամանակ «փոխարեցական» ձևակերպութիւնները տեղ տուին «իսկական» պատկերներին, թէ և այժմ ևս տեղտեղ այդ հնութեան հետքերն են երեսում:

ԱՍՏՈՒԱՆՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԿԱՏԱՐԻՈՂ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

1). «Երեսին խաչ հանելու» սովորութիւնը մեր մէջ մտել է Առաքեալների ժամանակներից: Մենք՝ Հայերս՝

գործ ենք ածում «ամըողջ թաթը», որը նախապէս դնում ենք մեր ձակատին և ասում «Յանուն Հօր», սրտին— «և Որդւոյ», ձախ ուսին— «և Հոգւոյն», աջ ուսին— «Ալլը-ըոյ», և վերջը՝ գծագրուած խաչի մէջ տեղը— «Ամէն»: Դա մարգուս կեանքի և գործունէութեան բոլոր դէպքերում և հանգամանքներում Աստծուց պաշտպանութիւն և սրտապնդութիւն խնդրելու կարիքն է ցոյց տալիս: Եւ արդարեւ սրտանց խաչի նշանը ձևակերպելով, հաւատացողին մեծ ոգիորութիւն է տրում և ամեն արգելք յաղթահարել մղում, խոստանալով այդ խաչին նույիրել իւր միտքը, իւր սիրտը և իւր բոլոր ոյժերը, որի համար ասում է «ամէն», որ Հըելց բառ է և նշանակում է «Ճշմարիտ է», կամ «թող այդպէս լինի»:

2). «Դլուխ տալը» դէպի Աստուած ունեցած մեր «անկեղծ զգացմունքների, սիրոյ և խոնարհութեան» արտայայտութիւնն է ցոյց տալիս: «Ծունը ղնելը կամ երեսի վերայ ընկնելը» միենոյն զգացմունքների ամենազօրեղ արտայայտութիւնն է համարւում: Վերջինիս սկիզբը հին է. Սողոմոն իմաստունը, իւր կառուցած հրաշակերտ Ցածարը օծելիս, ծնկաչոք ազօթք արեց:

3). «Օլնելու» սովորութիւնը հին է. հնումն մեծերը օրհնում էին փոքրերին. Մելքիսեդէկ քահանան օրհնեց Աբրահամին. Մովսէսն ևս իրաւունք տուեց քահանաներին, Աստծու անունով, իսրայէլեան ժողովրդին օրհնել: Նորուխտի սրբազնագործ հոգեորականներն ևս այդ սովորութիւնը ընդունեցին և սկսեցին հաւատացեալներին խաչաձև օրհնել թէ ժամերգութեան միջոցին և թէ այլ կարեւոր դէպքերում, որը մենք «Խաչակնը» ևս ենք անուանում:

4). «Խնկարկելը», որ Հին-Ռէխտից է սկիզբն առել, Քրիստոնէական Եկեղեցումն էլ է գործածւում: Ա. պատ-

կերների և թէ ս. Աւետարանի ու ս. Միւռոնի առաջ խնկարկելը՝ դէպի նոցա ունեցած մեր յարգանքն է ցոյց տալիս, որը բուրվառի մէջ «խունկ» ծխեցնելով է կատարւում:

5). «Մոմ վառելը» առաջ եկաւ նորանից, որ առաջին քրիստոնեաները ստիպուած էին Աստուածպաշտութեան համար երեկոները և գիշելները հաւաքուել։ Դորա գործածութիւնը սկիզբն է առել Հին-Ռւխտի¹⁾ Եկեղեցուց, երբ ցանկանում էին Աստուածպաշտութեան հանդիսին աւելի շքեղութիւն տալ։ Նոյնը և՛ ներկայումս է լինում, երբ հասարակական Աստուածպաշտութիւնը և թէ ս. Խորհուրդները օրցերեկով ևն կատարւում։ Մոմ վառելը, փոխարերական մտքով, մեղ հասկացնում է, որ մենք, «լոյս հաւատի» հետևողներ և լոյսի չօր որդիք լինելով, պէտք է մեր միտքը «Քրիստոնէական ծշմարտութեան Լուսով»²⁾ լուսաւորենք։

6). Զանգակ խփելը Քրիստոնէական Եկեղեցու սովորութիւնն է եղել։ Զանգակները տեղաւորւում են առանձին «Զանգակատներում», կամ թէ Եկեղեցու գլխին։ Զանգակից առաջ, ինչ ժամանակներում, «Կոշնակ» էր գործածում, որը մի փայտէ կամ երկաթէ տախտակ էր, ու

¹⁾ Ելից 40։

²⁾ Առաջը ամենակարեսր տարրերից մէկն է։ Առանց լոյսի և կրակի ամեն ինչ մեռած է, ամեն ինչ սառն է, ամեն ինչ անպատճ է և ամեն ինչ խաւար։ Սրեի լոյսը թէև շրջապատով ասարկաները տեսնելուն օգնում է, բայց միենուն ժամանակ էլ մեղ հաճելի տաքութիւն, կեանք և ուրախութիւն է պատճառում։ Ինչ նշանակութիւն ունի լոյսը զգալական աշխարհի մէջ, նոյն նշանակութիւնն ունի Քրիստոս և՛ «հոգեսր» աշխարհում։ Սոյլ պատճառը Սուրբ Գիրքը, Յիսուսին պատկերացնելով, թէ՞ նա ի՞նչ էր և ի՞նչ էլ լինելու է աշխարհիս վերայ, Դորան մարդկութեան ռջմարդունու։ Էնքը՞ Տէրը՝ շատ անդամ՝ նրան „աշխարհի կոյս էր անուանում, նրան հետևողներին՝ կոյսի որդիք«, իսկ նր թշնամիներին՝ „խաւարի մարդիկ«։

րին փոքրիկ ձողով խփում էին և հաւատացեալներին ժամ հրաւիրում, փողոցէ փողոց շրջելով Հետեապէս՝ զանգակները նորա համար են գործածուում, որ-1)¹⁾ հաւատացեալները Աստուածպաշտութեան «Հրաւիրուին», 2)²⁾ տաճարի մէջ կատարուած Աստուածպաշտութեան «Ամենաշկարեւոր» մասերը յայտնուին և՛ 3)³⁾ Եկեղեցական հանդիսին մեծ «շքեղութիւն» տրուի։

ԱՄՑՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ Ս. ԳՐՔԵՐԸ.

ՆՈՅԱ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԾԱԳՈՒՄԸ։

Այս գրքերը, որոնց համեմատ մեր ս. Եկեղեցին Աստուածպաշտութեան կարգն է կատարում, — «Աստուածպաշտութեան գրքեր» են կոչւում⁴⁾։

Աստուածպաշտութեան գրքերը հետևեալներն են-1)¹⁾ Աւետարանը, 2)²⁾ Ժամագիրքը, 3)³⁾ Նարականը, 4)⁴⁾ Ճաշոցը, 5)⁵⁾ Խորհրդատետը, 6)⁶⁾ Տաղարանը, 7)⁷⁾ Տօնացոյցը, 8)⁸⁾ Մաշտոցը, 9)⁹⁾ Կանոնագիրքը և՛ 10)¹⁰⁾ Յայսմաւուրքը։

— 1)¹⁾ «Աւետարանը» իւր մէջ Քրիստոսի ամբողջ «Երկրային կեանքն» է պարունակում. գրել են՝ Մատթէոս,

Նահօթ. *) Սոքա լովորն էլ գրուած են ընտիր Հայկական՝ Գրաբար՝ լեզուով, որին կարող էր ներկայ ժողովրդական աշխարհիկ հասկանալի լեզուով, որին կարող էր ներկայ ժողովրդական աշխարհիկ հասկանալի լեզուով, որին կարող էր ներկայ ժողովրդական աշխարհիկ հասկանալի լեզուով, որ մենք, զայիրս, շատ տեղ ցրուած լինելով և շատ էլ Հայ-բարբառներ ունենալով, զրաբարը Եկեղեցական ասպարիզում մի տեսակ՝ կապող և միացնող՝ ընդհանուր լեզու ևնք ընդունում. թէ՝ գործածերու համար աշխարհաբարը այն պէս կոկուած և կանոնաւորուած չէ, ինչպէս գրաբարը, որ հրաշալի կերպով կոկուած և կանոնաւորուած չէ, ինչպէս գրաբարը, իրեն աշխարհաբար լեզուի հիմք և վերջիպով է մշակուած. գ)՝ գրաբարը, իրեն աշխարհաբար լեզուի հիմք և վերջիպով է մշակուած. գ)՝ գրաբարը, պէտք է իսր գոյութիւնը պահպանէ և՛ զ)՝ նիս մշակման միակ աղբիւր, պէտք է իսր գոյութիւնը պահպանէ և՛ զ)՝ այնքան էլ գրաբարը անմատչելի չէ, ինչպէս կարծում է. մեր մշտական անդամ էլ գրաբարը անմատչելի չէ, ինչպէս կարծում է. մեր մշտական անդամնաշանաւոր գործածական ս. Գրքերը՝ համեմատաբար՝ աւելի պարզ և հասկանալի լեզուով են գրուած։

Մարկոս, Ղուկաս և Յովհաննէս Աւետարանիչները^{*)}: Աւետարանը Հայերէն թարգմանեցին հինգերորդ դարում ու ու Սահակ և Մեսրովը թարգմանիչները (410 թ.): Թարգմանութիւնը շատ ճիշտ է, ընտիր է և գեղեցիկ, այնպէս որ սա բոլոր լեզուներով կատարած թարգմանութիւնների թագումի է կոչվում:

— 2)[†] «Ժամագիրը», որի մէջ օրուայ Աստուածպաշտութեան կարգերը «ժամերի» է բաժանած, —աղօթքներ, երգեր և ընթերցուածներ է պարունակում: Ժամագիրը գրել են ո. Սահակ և ո. Մեսրովը թարգմանիչները: Ճշխացրել են՝ Դիւտ, Յովհան Մանդակոնի և Ներսէս Շնորհալի հայրապետները:

— 3)[‡] «Շարականը» իւր մէջ բովանդակում է այն բոլոր հոգեսոր իմաստալի և շնորհաբուղիս երգերը, որոնք եւ կեղեցիներում երգուիլ, որոնց «մի մասի» սկզբնաւորութեան հետքն առաջին 4 դարումն է եղել՝ միայն «յոյն և ասորի» լեզուներով: Մնացածները մեր ազգային շնորհալի ո. հայրեն են կազմել և լրացրել, որոնց մէջ դարձեալ առաջին տեղն են բռնում ո. Սահակն ու ո. Մեսրովը: Դոքա բոլոր շարականները, երգելու համար, «ուժ ձայնի» են բաժանել:

— 4)[§] «Ծաշոցը» իւր մէջ պարունակում է «Սուրբ Գրքից» առնուած ընթերցուածները, որոնք օրերի վերայ են բաժանած: դոցա եկեղեցումն երեսը դէպի ժողովուրդը դարձրած են կարգում, այն էլ «գրակալի» վերայ:

*) Խանօթ, Մատթէոսը իւր Աւետարանը զրեց՝ Քրիստոսի Համբարձումից—8, Մարկոսը—15, Ղուկասը—17 և Յովհաննէսը—53 տարի յետու:

«Ա. Գիրքը», որ «Աստուածաշունչ» և է կոչւում, որպէս Աստծու ննջի, այսինքն՝ Ա. Հոգու՝ ազգեցութեամբ գրուած, երկու մասն ունի՝ Հին-Ուկսու և Նոր-Ուկսու: Առաջինը բաղկացած է 47 գրքից, որոնց մարգարէներն են գրել, ամենից շատ՝ Մովսէսը. երկրորդը երկու մասից է կազմուած, որոնցից առաջինը՝ Աւետարանն է (բարութեան և փրկութեան աւետիսը), իսկ երկրորդը՝ «Դործք Առաքելոցը» և առաքեալների գրած զանազան «Ծղթերը», որտեղ պատմուած են թէ Քրիստոնէութեան տարածութիլը և թէ առաքեալների տուած խրատները, յորդորները և պատուէրները, ևս և՛ եղած անցքերը. դոցա բոլորը գրած են իրանք-առաքեալները: Ամբողջ «Նոր-Ուկսու» 27 գիրք ունի:

Որովհեաև «Աստուածաշունչը» իւր մէջն է պարունակում Աստծու հետ կապած ուխտը—դաշը, տուած խոստումը—«կտակը» և պատգամները, այդ պատճառով նա «կտակարան» էլ է կոչւում:

Թէ Հին-Կտակարանը և թէ Նորը մաքի կողմանէ չորս մասի են բաժանուած—1)[†] «Մարգարէական», ասլագայի համար գուշակութիւններ անելով, 2)[‡] «Պատմական», —եղած անցքերը արձանագրելով, 3)[§] «Բարոյական», —յորդորներ և խրատներ առալով, և 4)^{||} «Օրէնսդրական», —օրէնքներ և պատուէրներ առաջարկելով: Եկեղեցում Հին-Կտակարանից կարդում են միայն «միջանի» ընտիրը մարգարէների գրուածքները: Եշանաւոր տեղ են բռնում և «Սաղմոնները», որոնց մէջ Սաղմոներդու Դաւիթը Աստծու առաջ իւր ամբողջ հոգին, ուրախութիւնները և տիրութիւններն է բացանուած, իւր գործած մեղքերը զգջում, Աստծու անվերջ կատարելութիւնները փառաբանուած, Նորա արած զթութեան և բարերարութեան համար «Հորհակալութիւն» մատուցանում և, սկսած բոլոր բարի գործերը զլուխ ըերելու համար, Նորանից «օգնութիւն» խնդրում: Նոր-Կտակարանից էլ կարգացում են ամբողջ 4 աւետարանը, Առաքեալների գործերը և թղթերը:

Այդ գիրքը «Ծաշոց» են անուանում այն պատճառով,

որ դորան, մեծ մասամբ, «ճաշու ժամասացութեան» միշտ ջոցին են կարդում: Հին և նոր կտակարանի կարդալու գեղեցիկ սովորութիւնը առաքեալների՝ ժամանակից է սկսուել:

— 5) «Խորհրդատերը» իւր մէջ բովանդակում է ամբողջ «Պատարագը»: Այս Խորհրդատերի սկզբնական ձևը Տիրոջ եղբայր ս. Յակովըն է յօրինել, որը և՛ Երրուսալէմի ու Կեսարիայի Եկեղեցիներին է անցել: Վերջինիս Եկեղեցուց է վերցրել ս. Պատարագի արարողութիւնը և՛ մեր ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, որը յետոյ Ս. Սահակ, Մեսրովը և Յովհան Մանդակունի հայրապետները ճոխացրին:

— 6) «Ծաղարանում» կան պատարագի ժամանակ երգելու՝ տաղեր, երգեր, քարոզներ և շարականներ:

— 7) «Ծոնացոյցը» մի այնպիսի «ուղեցոյց» է, որի մէջ մանրամասն զետեղուած են Եկեղեցու ամեն օրուայ տօները, երգելու շարականները, երգերը, սաղմոսները, ընթերցուածները և այն ամենը, ինչոր կարեոր է օրուան յատուկ ժամերգութեան համար: Դորա սկիզբը զրեց մեր ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, Որից յետոյ կանոնաւոր կազմակերպեցին և գեղեցիկ կերպով ճոխացրին, զանազան ժամանակներում, Ս. Ս. Սահակ, Մեսրովը, Գիւտ, Յովհան Մանդակունի, Ներսէս Շնորհալի և Մեծագործ Սիմէօն Նշանաւոր կաթուղիկուները:

— 8) «Մաշտոցը» իւր մէջ պարունակում է մեր Եկեղեցու ամբողջ «Խորհուրդները» և հոգեոր «Ժէսերը» կատարելու բոլոր «կարգերը», որի պատճառով նա «Ժիսարան» էլ է կոչւում: Ծիսարանը Հայերէն թարգմանեց և կարգի դրեց Վ դարում ս. Միսրովը, որի համար իւր երկրորդ անունով «Մաշտոց» կոչուեցաւ: Ծիսարանը Քրիստոնէութեան առաջին դարերից գոյութիւն

ունի, որը գրուած է եղել Յոյն և Ասորի լեզուներով: Երկու տեսակ Ծիսարան կայ մեր Եկեղեցում, որոնցից մէկը «Ձեռաց-Մաշտոց» է կոչւում, իսկ միւսը՝ «Մայր-Մաշտոց»: Առաջինում պարունակում են՝ մկրտութեան, պատկի, ննջեցեալների թաղման, աղօրէնէքի, խաչալուայի, տնօրէնէքի և ուրիշ օրինակատարութիւնների, իսկ երկրորդում՝ Եկեղեցու հիմնարկութեան և օծման, հոգեոր բոլոր պաշտօնեանների ձեռնադրութեան և թաղման, ս. Միւսոնի օրհնութեան և ուրիշ հոգեոր պիտոյքներ կատարելու՝ «կարգերը»:

— 9) «Կանոնագիրը» իւր մէջն է ամփոփում Նիշկիայի, Կոստանդնուպոլսի և Եփեսոսի մեր Եկեղեցու ընդունած երեք Տիեզերական, ևս և մեր Եկեղեցական—Ազգային ժողովների մէջ մշակած «Կանոնները», որոնք կազմուած են մեր Եկեղեցու թէ կառավարութեան և թէ բարեզարգութեան համար: Մեր Եկեղեցին դոցանով է հրահանգուել և այժմս էլ ամենայն ճշուաթեամբ հրահանգ լում է, միշտ խուսափելով այն բոլոր օտարամուտ այլանդակ նորաձևութիւններից, որոնք մեր «Ազգային Եկեղեցու ոգուն և գոյութեանը խորթ են եղել և վտանգաւոր:

Ազգային ժողովներում մշակուած կանոնները և կարգադրութիւնները յիշելով՝ չի կարելի այստեղ չ'յիշել և Մովսէս Եղիվարդեցի հմուտ տօմարագէտ կաթուղիկոսին, որ Դուին քաղաքում 551 թուին ժողով կազմեց, ուղեց Հայոց տօմարի սխալները և Ազգային Տարեգրութեան հիմք զրեց, հրահանգ տալով՝ իրանից յետոյ «Հայոց Տարին» գտնելու համար՝ «յիշեալ թիւր Քրիստոսի Ծննդեան թուականից հանել», իսկ Քրիստոնէականն էլ որոշելիս՝ «551 թուին Ազգայինը աւելացնել»:

— 10) «Յայսմատրը» բոլոր սրբերի կենսագրու-

թիւններն է պարունակում իւր մէջ, որոնց, մինչև 19-րդ դարի վերջերը, մեր Եկեղեցումն՝ «իւրաքանչիւր օր», երեւկոյեան ժամերգութիւնից առաջ էին կարդում, որից էլ իւր «անունը» ստացաւ։ Ս. մարդոց կենսագրութիւնները և թէ արած ընտիր գործերը կարդալու լաւսովորութիւնը առաքեալների ժամանակից է մտել, որպէսզի լսողները հետեւն սրբերի ընտիր գործերին եւ առաքինի կեանքին։

Յայսմաւուրքը գրուած է եղել յոյն և ասորի լեզուներով, միայն տասնումէկ—երորդ դարում Հայերէն է թարգմանել Գրիգոր Վկայասէր կաթուղիկոսը, որից յետոյ դորա մէջ զանազան ժամանակներում շատ փոփոխութիւններ եղան մեր Եկեղեցու հայրերի կողմից։

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ի Ն Մ Ա Ս Ո Ղ Ը

ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ,

ՕՐԱԿԱՆ ՃԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ։

Մովսէսը՝ աշխարհիս «Ստեղծագործութիւնը» նկարագրելիս՝ «օրը երեկոյեանից» է հաշւում։ Մեր Քրիստոնէական Եկեղեցումն էլ օրը՝ դորա նման՝ նոյնպէս «երեկոյեանից» է սկսւում։ Հին-ժամանակ սահմանուած էր օրական ինն անգամ աղօթք անել, բայց՝ որովհետեւ այդ շատ դժուարին էր և շատ անգամ՝ անհնարին, այդ պատճառով՝ մի ժամանակ կարգադրուեցաւ օրական միայն երեք անգամ ժողովուիլ՝ «երեկոյեան, առաւօտեան եւ ճաշուայ» ժամերգութիւններին, որի համար մնացած վեց կարգը արդէն դոցա հետ միացրին։ Եւ, որովհետեւ ամենայն օր՝ ցերեկով՝ թոյլատրուեցաւ պատարագ չ'մատուցանել, այդ պատճառով՝ սահմանուեցաւ հասարակ օրերին միայն «Առաւօտեան» և «Երեկոյեան» ժամերգութիւններ կատարել, իսկ «Մեծ Պատին» ծաշու առանձին որոշուած ժամասացութիւն անել, որի համար կարեոր համարուեց միաժամանակ յարմար հոգեոր երգեր շարականներ և աղօթքներ «կցել», իսկ երեկոյեան էլ՝ բոլորովին «նորերը ասել»։

Բացի վերոյիշեալներից, երբեմն լինում են և՛ դոցա կից առանձին ժամերգութիւններ, որոնք հետեւալներն են—

— 1). Անդաստան,—երբ տեառնազրում են և աշխարհիս չորս կողմը օրհնում. սա ամենասպանչելի կարգն է, որից ընդհանուր եղայրաբութիւն և մարդասիրութեան հոգի է բղխում: Դառնալով «արեելք», —յարատեռութիւն և ապահովութիւն ենք մաղթում Հայոց Հայրապետութեանն, Որը, մեր Ազգի գոյութեան նեցուկ համարուած, Եկեղեցու գլուխ է. «արեմտեան» կողմը՝ օրհնում ենք Խուսաց հզօր Գահը, Որը իւր հովանաւորութեան տակ Խուսատանում ապահով պահում է մեր Եկեղեցին, Ազգը և Հայրապետական ս. Աթոռը. «Հարաւային» կողմը՝ օրհնում ենք արտերը, դաշտերը և նոցա պաղաքերութիւնը. «Հիւսիսային» կողմը՝ օրհնում ենք վանքերը, անապատները, քաղաքները, գիւղերը և նոցա մէջ բնակուած բոլոր ժողովուրդները.

— 2). Թափօր,—երբ երաշտութիւն և վարակիչ հիւսանդութիւններ են լինում և կամ տէրունական նշանաւոր տօներ կատարում իրեւ «պատրաստութիւն» դալիք չարիքների դէմ մաքառելու և կամ, մեղ արած բարիքների պատճառով, Աստծուն չնորհակալութիւն մատուցանելու: Այդպիսի դէսքերում հանդիսաւոր կերպով մէկ տեղից միւս տեղն են գնում և այնտեղ «անդաստան» կատարում.

— 3). Նախատօնակ, —երբ տէրունական և կամ նշանաւոր սրբերի տօն է լինում առաջիկայ օրը, որի համար երեկոյեան առանձին նշանակուած շարականների մի մասն է երգում, որոնց ամբողջութիւնը լրանում է միայն հետեւալ առաւօտ.

— 4). Հակումն, —սա միայն տէրունական տօների նախընթաց զիշերն է կատարում, հրաւիրելով հաւատացեալներին արթուն և աշխայժ մնալ. այդ պատճառով՝ երբ Ազգին, կամ Եկեղեցուն, մի որեւ վտանգ է սպառնում, —այն ժամանակ հսկումն են կատարում և Ազգի ու Եկեղեցու հարազատ զաւակներին արտապնդութեան և անձնութիւնը հրաւիրում:

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ :

Քրիստոնէական Եկեղեցու ամենանշանաւոր Աստուածաշտառութիւնը Պատարագն է, Որի մէջ է կատարում

ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը: «Պատարագ» բառը Ասորերէն է և նշանակում է «Զրհ», որի Առարկան մեր Տէրթիսուս: Քրիստոնէան է: Հաղորդութեան Խորհուրդը: Հիմնեց Ենքը՝ Փրկիչը: Սւականութիւնութիւն երեկոյեան, իւր մահից առաջ, «Խորհրդաւոր Ընթրիքի ժամանակ՝ «բաղարջ հացը» վերցրեց, կտոր՝ կտոր արեց, աշակերտներին բաժանեց և ասաց —«Առէք-կերէք, Սա իմ Մարմինն է». յետոյ վերցրեց մի բաժակ գինի, տուեց աշակերտներին և ասաց —«Ամենքդ իմեցէք Սորանից, որովհետեւ Սա է նորութիւնը Արինը, Որը ձեր եւ շատերի մեղքերի թողովթեան համար է թափում». վերէլ աւելացրեց —«Սորանինձ յիշելու համար՝ կատարեցէք»: Հաղորդութեան Խորհուրդը Յիսուսի հաստատեցնորա համար, որ— 1)՝ միշտ իւր կարար Մահը մտաքերուի, 2)՝ Աստծու և իւր հետեւողների մէջ նոր ուխտ հաստատուի և 3)՝ հաւատացեալները աւելի սերտ կապով միանան իւր հետ և յաւիտենական կեանք ստանալուն ձգտին: «Գործք Առաքելոց» զրքից երկում է, որ առաքեալները, հաւատացեալների հետ միասին, ամենայն օր հաւաքուելիս են եղել ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը կատարելու: Հարկաւ, այդ գլուխ բերելու համար, նոքա նախապէս կազմած կ'ունենային թէ դորա ձեր և թէ կարգը, որ յետոյ իրանց հետեւողներին իրեւ «առանգութիւն» յանձնեն: Պատարագի «առաջին կազմութիւնը» Տիրոջ եղբայր Յակովը Առաքեալին է վերագրում, որի ձեր Քրիստոնէական բոլոր Եկեղեցիներին անցաւ: Պատարագի թէ կարգը, թէ աղօթքները և թէ միւս ծէսերը՝ սկզբում Քրիստոսի հետեւողներին «բանաւոր» էն հաղորդում, որովհետև հեթանոսներից Երկիւլ էն կրում, որ նոքա իրանց Աստուածաշտառութեան զաւակները չ'իմանան և ծաղրի չ'ենթարկեն: Բայց, երբ 11 դարում Քրիստոնէութիւնը Հռովմէական կայսրութեան մէջ իւր յաղթութիւնը տարաւ, այն ժամանակից սկսած՝

նշանաւոր եկեղեցական ս. հայրերը միայն բանաւոր ձեզ
«գրաւորի» դարձրին և լրացրին:

Պատարագ ամենայն օր կարելի է մատուցանել, բացի
«Մեծ և Առաջաւորաց» պատերի հասարակ օրերից. այդ
միջոցներին թուլատրելի է պատարագ մատուցանել միայն
«շաբաթ և կիւրակի» օրերը: Մի օրուայ մէջ միևնուն անձը
իրաւունք ունի միայն մի պատարագ անել: Քրիստոսի
վերջին «Ընթրիքի» օրինակի նման՝ առաքեալների ժամա-
նակ պատարագը սկսում էր երեկոյեան և վերջանում
կէս-գիշերն *) անց. բայց, երբ Տրայանոս կայսեր հրա-
մանով արգելուեցաւ գիշերները ամեն տեսակ ժողովներ
տնել, այդ ժամանակից քրիստոնեաները սկսեցին պատա-
րագի համար հաւաքուիլ միայն արեծագից առաջ: Զոր-
րորդ դարից սկսած՝ կարգադրուէցաւ պատարագը «օր-ցե-
րեկով» մատուցանել, այն էլ կէս օրից ոչ—ուշ. այդպէս
է կատարում և՛ ներկայ ժամանակս. միայն «Ծննդեան և
Յարութեան» ձրագալոյց պատարագներն են «արել մայր
մտնելուց» սկսում:

Պատարագ մատուցանել կարող են՝ քահանաները,
վարդապետները, եպիսկոպոսները և հայրապետները:

Պատարագը պէտք է մատուցուի միայն այն եկեղե-
ցում կամ մատուում, որտեղ օծած վէմքար կայ: Քրիս-
տոնեաները I—III դարերում չաղորդութեան ս. Խորհուր-
դը կատարում էին միայն այն գետնայրերում (կատակոմբ-
ներում) **), որտեղ մարտիրոսների գերեզմաններ կային:
Երբ, չորրորդ դարից սկսած, քրիստոնեաներին հնարաւոր

*) Գործ Առաքելոց—207:

Ծանօթ. **) Կատակոմբները այնպիսի գետնայրեր են, որոնք երկար
և անկանոն անցքեր ունին, որոնցից շատերը լաճախ միմեանց կարում են:
Քրիստոնեաները այդ կատակոմբներում էին թաղում իրանց մեսածներին
և մարտիրոսներին, որոնցից վերջիններին գերեզմանների վերալ էլ հա-
ղորդութեան ս. Խոր՝ուրդն էին կատարում:

եղաւ բաց տեղերում եկեղեցիներ շինել, այն ժամանակ
Նոքա զանազան կողմերից սկսեցին այդ տաճարները ս.
մարտիրոսների մասունքները տանել: Բայց, որովհետեւ ան-
հնարին էր իւրաքանչիւր եկեղեցում ամբողջ մասունքները
ունենալ, այդ պատճառով՝ նոքա «մասերն» էին բերել տա-
լիս և վերան պատարագ մատուցանում: Մեր ս. եկեղե-
ցին, միայն սրբերի գերեզմանների վերայ պատարագ ա-
նելու հին սովորութեան յիշատակը պահպանելունպատա-
կով, «անշարժ», կ ս. Միւռոնով օծած՝ խաչաղարդ «Վէւ-
րարի» գործածութիւնն ընդունեց: Հնումն, առանձին անօ-
թով, ցանկալի սրբի մասունքները թաղում էին նորաշէն
եկեղեցու վէմքարի տակ. թաղում էին «մասունք» և
եկեղեցու «սիւների» հիմքում:

Պատարագը երեք մասն ունի—1)՝ «Նուիրաբերու-
թիւն» կամ Պատրաստութիւն, 2)՝ Պատարագ «Երեխանե-
րի» և 3)՝ Պատարագ «Հաւատացեալների»:

ՆՈՒԻՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ:

Այս մասումն է պատրաստում ս. Խորհրդի համար
հարկաւոր լինելիք նիւթը: «Նուիրաբերութիւն» այն պատ-
ճառով է կոչում, որ հին քրիստոնեաները, եկեղեցի գա-
լով, իրանց հետ բերում էին հաց, գինի, ձեթ և ուրիշ
կարեղը բաներ: Բերածներից ջոկում էին միայն նոցա,
որոնք հարկաւորում էին ս. Խորհրդին, իսկ մնացածը
պահում էին «Սիւնյ Ընթրիքի» համար, որը հին ժամա-
պահներում, ամեն մի պատարագ վերջանալուց յետոյ, գաւ-
նակներում, ապա կազմում (տրապէզ): Երբ որ այդ ընթրիքները
թում էին կազմում տրապէզ, արգելուեցան չորրորդ դարի կի-
վերջացան, (ժողովները արգելուեցան չորրորդ դարի կի-
վերջացան), իսկ ընդհանրութեան բերածների էլ կարիք չ'զգաց-
ուից), իսկ ընդհանրութեան բերածների էլ կարիք չ'զգաց-

Հոգակ: Ա. պատարագի համար հարկաւոր է—1)՝ մաքուր ցորենի ալիւրից, անխմնը և կլոր «տիպարով» պատրաստած, նշխարք, որի վերայ փորագրած է լինում Քրիստոսի տնօրէնութիւններից յատկապէս խաչելութիւնը, և 2)՝ անապակ զինի, որ երբէք մէջը ջուր չ'պէտք է խառնած լինի:

Պատարագիչ պաշտօնեան, այդ բոլորը պատրաստելով,
աջակողմեան խորանն է մտնում և այնտեղ զգեստաւոր-
ւում. զգեստաւորուելուց յետոյ Ատեան է գուրս գալիս,
լուացւում, ժողովրդի առաջ կանգնում և իւր մեղքերի
համար թողութիւն խնդրում, աջակողմեան սանդուղով
թեմ բարձրանում և ապա, վարագոյրը քաշած, սպասը
գնում, այսինքն՝ նշանարքը մաղմայի վերայ բազմեցնում,
գինին սկիհը ածում և ապա՝ քողով ծածկում. սորանից յե-
տոյ, խնկարկելով, վարագոյրը բացած, կրկին աջ սան-
դուղով ցած է գալիս և ժողովրդի միջով ու ձախա-
կողմեան սանդուղով թեմը բարձրանում և ո. Սեղանի ա-
ռաջ կանգնում։ Այս շրջելը «Աշխարհ գալ» է կոչվում,
հասկացնելով, որ Քրիստոս աշխարհ է իջել մարդկային
ազգի փրկութեան համար։ Սորանով վերջանում է «Նուի-
րաբերութեան շրջանը»։

ՊԱՏԱՐԱԳ ԵՐԵԿԵՎԵՐԻ:

Երկրորդ մասը այդպէս է կոչւում այն պատճառով, որ գորա ժամանակ՝ հնումն՝ կարող էին ներկայ լինիլ և «Երեխաներն» ու իրանց մեղքերը «քաւող» քրիստոնեաները, որոնք արգելուած էին, իրանց ծանր մեղքերի պատճառով, ո. Հաղորդութիւն ընդունելուց: «Երեխաներ» էլ կոչւում էին այն մարդիկ, որոնք Քրիստոնէութիւն էին ընդունել, բայց գեռ ևս «չէին մկրտուել»: Պատարագի

այս մասում յիշեալ մարդիկ հաւատացեալներից ջոկւում
էին և գաւիթ մանում այն ժամանակ, երբ սարկաւագը
երգում էր—«Ոչ ոք երեխաներից եւ թերահաստներից այս
լուրիրդին չմօտենայ»:

Երեխաների պատարագը սկսում է Ս. Երրորդովնեան
փառաբանովթիւնով, որի ժամանակ առևում է—«Օքնուած
է չօր, Որոյու եւ Սուրբ Հոգոյ թագաւորովթիւնը»: Երգում
է այստեղ «Երեքսրբեան» երգը. կարդացւում են՝ մար-
դարձական և առաքելական գրքերը, ևս և Աւետարանը.
Վերջինից յետոյ մեր Հայաստանեայց Եկեղեցու «Դաւա-
նութիւնն» է առևում, որը «Հաւատի հանգանակ» է կոչ-
ուում, որի ժամանակ հաւատացեալները, «Երկու ձեռքի ափե-
ւում», որի ժամանակ հաւատացեալները, «Երկու ձեռքի ափե-
ւում միացնելով», իրանց «Սէրն ու Հաւատն» են արտա-
րը միացնելով», իրանց «Սէրն ու Հաւատն» են արտա-
րը յայտում դէպի իրանց դաւանութեան «բոլոր մաքերը»:

Հաւատի հանգանակ—«Հաւատամըլ» մի այսպիսի
սքանչելի հիւսուածք է, որի մէջ «համառօտ, բայց ամփոփ,
մեր ամբողջ զաւանովթիմն է դրս բերած», որպիսին
կազմուեցաւ Նիկիայի Տիեզերական ժողովում, իսկ վերջ-
նականապէս էլ մշակուեցաւ և հաստատուեցաւ Կոստանդ-
նոպօլսի և Եփեսոսի դարձեալ Տիեզերական ^{*)} ժողով-
ներում:

ՊԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱԽԱՏԱՑԵԱԼՆԵՐԻ:

Պատարագի երրորդ մասը «Հաւատացեալների» պատարագ է կոչւում, որովհետև գորա ժամանակ ներկայ լի-

Կելու իրաւունք է արւում «միայն հաւատացեալներին», այսինքն՝ մկրտուածներին և Եկեղեցուց չբանազրուածներին:

Այս մասը չորս բաժնից է բաղկացած.—

Ա). Առաջինը սկսւում է «Մեծ Վերաբերումնվ», որի ժամանակ սարկաւագը, կամ քահանան, ս. Խորհրդի Ընծաները Խորհրդանոցից կամ Ընծայարանից, ձախ դռնով, տանում—բազմեցնում է ս. Սեղանի վերայ, հասկացնելով, որ Քրիստոսը ծնուեց, մարդ դարձաւ և մարդկութեանն էլ ընծայուեցաւ՝ իրանց փրկութեան համար:

«Մեծ Վերաբերումնից» անմիջապէս յետոյ՝ սարկաւագը, իբրև աւետարեր հրեշտակ, իջնում է Ատեան և Ներքեում յայտնում գալրապետին, կամ քահանային, —սա էլ ժողովրդին՝ Քրիստոսի Ծնունդը, ասելով— «Ողջոյն ձեզ,

տոսի «Յնութեան» վերաբերեալ կազմած դաւանաբանական հիմքերը խախտեցին. իրանց «գերիշխանութիւնը կամեցան տիրապետող դարձնելը» և միւս եկեղեցիները իրանց «հալատակեցնել», որոնց թւում են Մերը, Որը միշտ պարզ և ժողովրդական ազատ ողի է ունեցել, հեռի ամեն տեսակ բռնի և այլանդակ արտաքին ոտնձգութիւններից: Մերայինները, նախապէս իմանալով այս ժողովի տրամադրութիւնը, «ժողորովն չկամեցան մասնակցել»:

Մեր ընդունած ժողովների համառօտ պատմութիւնն էլ այս է—
—1). Առաջին Տիեզերական ժողովը եղաւ 325 թ. Նիկայում, որտեղ հաւաքռուեցան 318 հայրապետ. մեր կողմից մասնակցեց միայն ս. Գրիգոր Լուսաւորչի որդի Արիստակէսը». ժողովի պատճառն էր Աղեքսանդրիայի Արիստուածը, որ Քրիստոսին Աստծու Որդի և Ա. Երրորդութեան էլ Երկրորդ Անձը չէր բնդունում: Քրիստոնեաների մէջ այդ կողմանէ սարսափելի խոռվութիւն ծագեց, կոստանդիանոս Մեծի հրամանով կազմել տուած վերոյիշեալ ժողովը մերժեց Արիստ մոլորդութիւնները: Այդտեղ կազմուեցան¹⁾ Հաւատի Հանգանակ և Հաւատամքը, և²⁾ միքանի Եկեղեցական կա-

—Քրիստոսը մեր մէջ յայտնուեց», որի պատասխանը լինում է,— «Օրհնուի Տիեզեց յայտնութիւնը»: Այս գէպում միմեանց ողջոյն են տալիս և երգում, յորդորելով— «իրար սիրել, հաշտ ապրել և խաղաղ կեանք վարել», Հնումն միմեանց համբուրում էին, բայց յետոյ, մեր վարքն ու միմեանց համբուրում էին, բայց յետոյ, մեր վարքն ու բարքը փոխուելով, գա էլ փոխուեցաւ, և սկսեցին ուսերը համբուրել. վերջը՝ դորա տեղն էլ այժմեան երեք անգամ «Գուլս տալը» բռնեց:

— Բ). «Ողջոյնից» յետոյ ս. Ընծաների «վերջնական պատրաստութիւնը» կամ «սրբագործութիւնն» է կատար դում, որի համար պատարագիչը խնդրում է Հօրը, Որւում և Սուրբ Հոգուն, որ «հացն ու գինին» Քրիստոսի ձամարիտ Մարմինը և Արիւնը դառնան: Հէսց այս շրջաձամարիտ Մարմինը և Արիւնը դառնան: Հորը այս շրջաձամարիտ նումն է, որ քահանան, նշխարքը երկու ձեռքում բռնած, նումն է,

նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նակուայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր. նոններ (20), որոնցով պէտք է ամեն մի քրիստոնեայ, այդ ժամանութեայ կրօնական «խառնակ» դրսութեան միջոցին, հրահանգուեր.

— 2). Երկրորդ Տիեզերական ժողովը կայցաւ 381 թ. Կոստանդնուպօլսում, Թէսուկոս Մեծ կայսեր հրամանով, 150 հայրապետուաննուպօլսում, մեզանից Մեծն Ներսէսն էր մասնակցել, որը տի Ներկայութեամբ. մեզանից Մեծն Ներսէսն էր մասնակցել, որը Միջերկրական ժողովի կողիներից մէկի աքսորների կողմից, քշուել էր, այդ տուք, Աքիսոսի հետեւող Յունաց կայսրների կողմից, քշուել էր, այդ տուք, Աքիսոսի հետեւող Յունաց կայսրների կողմից, ապա Հայրապետուան առաջարկութիւններից աղայիկան թագաւորին իւր հօր գահը նստեցնելու: Ժողովի պատճառն էր Կոստանդնուպօլսի Յոյն Մակեդոն» պատրիարքը, որ ս. Հոգուն Երրորդութեան Երրորդ Անձը չէր ընդունում. ժողովը սորա

Քրիստոսի «Խորհրդաւոր Ընթրիքի» ժամանակ տուածպատուէրներն է կրկնում և բարձր ձայնով ասում—«Առէք, կերէք, Սա Իմ Մարմինս է». յետոյ վերջնում է սկիհը՝ գինով, և ասում—«Ամենքդ Սորանից խմեցէք, ուրովհետև Սա է Իմ Նորմւիստի Արիւնը, Որ ձեր և շատերի մեղքերի քաւութեան և թողութեան համար է թափւում»:

Սորանից յետոյ, Սեղանի աջ կողմը, յիշատակւում են՝

մտքերն ևս մերժեց:

—3). Երրորդ Տիեզերական ժողովը եղաւ Եփեսոսում 431 թուին, 200 հայրապետի մասնակցութեամբ. պատճառն էր Կոստանդնուպօլսի Յոյն «Նեստոր» պատրիարքը, ընդունելով Աստծու Որդի Յիսուսին ուրիշ անձն, իսկ Կուսից Ծնածին իրեւ լոկ մարդ, որի պատճառով էլ ա. Կուսին համարում էր «մարդածին» և ոչ թէ «Աստուածածին»։ Ժողովը Նեստորի կարծիքները նոյնպէս հերքեց։ Մեղանից այսուեղ ոչ ոք չկար. միայն այդ ժամանակ Կաթոլիկոս էր ա. Սահակ Պարթևը. Սա, Ազգային ժողով կազմելով, ընդունեց Եփեսոսի ժողովի որոշումները։

Եյսուեղ աւելորդ չի լինի և «Հաւատամըին» համառօտ բացատրութիւնը առաջ բերել։ Հաւատամքը «չորս» մեծ մասն ունի, որոնցից առաջինը վերաբերում է Հօրը, երկրորդը՝ Որդուն, երրորդը՝ ա. Հոգուն, իսկ չորրորդը՝ Եկեղեցուն, Որը մարդուս փրկութեան համար սահմանած Խորհուրդների Մատակարարողն է և «Դաւանութեան» անսխալ Վարդապետողն ու Ռւսուցանողը։

Առաջին մասից քաղած ճշմարտութիւնները սոքա են—1) Աստուած կայ և մի է. 2)՝ Աստուած մի է, բայց երեք Անձն ունի (Հայր, Որդի և Սուրբ Հոգի), այսինքն՝ մի Աստուածութեան մէջ՝ երեք Անձն, և երեք Անձնաց մէջ՝ մի Աստուածութիւն, —մէկ խօսքով՝ Երրորդութիւն. 3)՝ Ս. Երրորդութեան Առաջին Անձը՝ Հայր Աստուածն է. 4)՝ այս Երեքսրբեան Արարիչ-Աստուածն է վեց օրում ստեղծել երկինքը և երկիրը և նոցա միջի երեացող և աներեսյթ արարածները, որի համար, միւս «Կատարելութիւնների» (յատկութիւնների) հետ միասին, «Ամենակալ» է կոչւում, իրեւ ամեն բան իւր զօրութեան մէջ Պարունակող։

Քրիստոնէական Եկեղեցու «սրբերն ու Հայոց Եկեղեցու նշանաւոր նահատակները և հայրապետները», որ մենք էլ նոցանից սիրու առնենք եւ նոցա շաղով գնանք Սեղանի ձախ կողմն էլ կեանք և ասողութիւն է խնդրուում բոլոր կենդանի մնացածներիս համար—մեծից մինչև փոքրը, իշխանաւորից մինչև ռամիկը. ինդրուում է բոլոր աշխարհի, ևս և Եկեղեցու՝ համար սէր և խաղաղութիւն, նոյնպէս և գերի գնացած, կամ նեղութեան մէջ մաշւող՝ եղբայրնե-

Տիեզերքն էլ Աստուած վեց օրում ստեղծեց - առաջին օրը՝ լոյսը—(գիշեր և ցերեկ), երկրորդ օրը՝ երկինքը, երրորդ օրը՝ ջուրը ցամաքից բաժանեց, չորրորդ օրը՝ արեգակը, լուսինը և աստղերը ստեղծեց, հինգերորդ օրը՝ թուշոնները և ձկները, վեցերորդ օրը՝ բոլոր կինդանիները և ապա՝ մարդուն (Աղամին ու Եւային):

Երկրորդ մասը ամբողջովին նուիրուած է Յիսուս-Քրիստոսին, Որի յատկութիւնները հետեւեաններն են—1)՝ Նա Երրորդութեան երկրորդ Անձն է. 2)՝ աշխարհիս երեսին Նորան անուանեցին Յիսուս (Փրկիչ) և Քրիստոս կամ Մեսոփա (Աստծուց Օծուած). 3)՝ «Միածին» է համարուում, որովհետեւ Հօր՝ էութիւնից է, այսինքն՝ Աստուած է. 4)՝ Հօրից այնպէս է ծնուամ, ինչպէս լոյսը՝ լուսից. 5)՝ Նա ծշմարիտ Աստուած է և ծշմարիտ Աստծուց էլ ծնուած և ոչ թէ ստեղծուած. 6)՝ Հօր հետ մի էութիւն ունի և մասնակից էլ է այն ամեն ստեղծագործութեան, որպիսին Հօրից է ծագել։

Բացի յիշեալ յատկութիւններից՝ ընդունում ենք, որ Նա, մարդկային ազգի փրկութեան համար, երկնքից իջաւ, մարմին ստացաւ, մարդ դարձաւ, Սուրբ Հոգու զօրութեամբ Ս. Կուսից կատարեալ կերպով ծնուեց, «ճշմարտապէս» մարմին, հոգի և միաք առաւ և այն ամենը ունեցաւ, ինչ որ մարդուս մէջ կայ. Հարչարուեց, խաչուեց, թաղուեց, երեք օրից յետոյ յարութիւն առաւ, երկինք համբարձաւ և Հօր աջ կողմը նստեց. պէտք է նոյն մարմնով և Հօր փառքով գայ՝ կենդանի մնացածներին դատաստան անելու և անվերջ թագաւորութիւն հիմնելու։

Յիսուս-Քրիստոսը Իւր աշխարհային Կեանքում մարգարէի, քահանայի և թագաւորի պաշտօն կատարեց. 1)՝ Մարգարէի պաշտօնը ցոյց տուեց նորանով, որ քարոզեց, թէ՝ Աստուած ամեն մինին՝

ըին աղատութիւն, որին հետեւում է խորիմաստ «Տէրունական» «Հայր Մերը»:

— 9). Յետոյ տեմնուում է Շաշակման՝ պատրաստութիւնը, որի ժամանակ, վայրագոյրը ծածկած, սքանչելի «Տէրողորմեաներն» են երգուում, որոնք իրանց մէջ՝ սիրոյ, միութեան և Ազգի ու Եկեղեցու գոյութեան խնդրուածներ են պարունակուում, իսկ պատարագիչը վերցնուում է նշանաբար, չորս կտոր անուում, մէկով ինքը ճաշակւում,

իւր գործի համեմատ՝ անշուշտ կ'վարձատրէ. 2)՝ Քահանայինը նորանով, որ ինքը մարդկային ազգի փրկութեան համար Խաչի վերայ իւր Անձը զոհ բերաւ (պատարագ մատուցեց) և Աստծու ու մարդկանց միջնորդը եղաւ, և 3)՝ Թագաւորինն էլ նորանով, որ մեր Եկեղեցու և մեր սրբերի Տէրն ու Թագաւորը գարձաւ և մեզ էլ այնպիսի օրէնքներ տուեց, որ մենք նոցա միջոցով ազնիւ, առաքինի և անարատ կեանք կարողանանք քաշել այս աշխարհում:

Երրորդ մասը Ս. Հոգուն է նուիրուած, որտեղ պարզ յայտնուում է, որ՝ 1)՝ Ս. Հոգին Երրորդութեան Երրորդ Անձն է, 2)՝ առեղծուած չէ. 3)՝ կատարեալ է և ոչ մի պակասութիւն չ'ունի, ցոյց տալով, որ ինքն էլ Հօր և Որդու նման կատարեալ Աստծուած է և թէ՝ Դոցա բոլոր կատարելութիւններն էլ ունի. 4)՝ Իւր չնորդքը և զօրութիւնը ցոյց տուեց օրէնքների, մարդարէութիւնների և աւետարանների մէջ, որոնք Նորա ազգեցութեամբ են զրուած. 5)՝ «Հօրից բղիւց» (Յովհ. 15: 26), Յորդանան գետի վերայ իջաւ և յայտնեց, որ Յիսուս-Քրիստոսն է Աստծուց Ուղարկուածը—Առաքեալը և 6)՝ սուբր մարդոց մէջ բնակուեց, հասկացնելով, որ նոցա արած գործերն էլ ո. Հոգու ազգեցութեամբ են լինում:

Չորրորդ մասը իւր մէջն է ամփոփում Եկեղեցին: Քրիստոնէական Եկեղեցին՝ իւր էութեամբ՝ երկու տեսակ է լինում. մէկը կոչւում է յաղթանակողների, իսկ միւսը՝ զինուրիաների Եկեղեցի. առաջինի մէջ մտնում են՝ հրեշտակները և հանգուցեալները, իսկ երկրորդի մէջ՝ ներկայ կենդանի մնացած հաւատացեալները, որոնք զինուած են Սուրբ Հոգու վէնքով՝ աշխարհքիս փորձութիւններին դիմադրելու նպատակով: Զինուորեալ Եկեղեցին էլ ունի իւր—1)՝ Ուսուցանողները, այսինքն՝ առաքեալները, աւետարանիչները, վար-

իսկ մնացած երեքով արժանաւոր ցանկացողներին ճաշակում. եթէ վերջիններս չեն լինում, այն ժամանակ ամբողջն էլ ինքն է ընդունում:

— 9). Ամենից վերջը՝ դպիրները «Գոհացողական» երգեր են երգում, իսկ քահանան իմաստալի «Որ օրհնես» աղօթքը ասում և Աստծու օրհնութիւնը խնդրում Եկեղեցու թէ ներկայ և թէ բացակայ եղող բոլոր անդամների համար, որից յետոյ ճախակողմեան սանդուղով Բեմից իջնում է Ատեան, «Յովհաննու Աւետարանից» առաջին գլուխը կարգում—Քրիստոսի—1)՝ «Նախայափեան Ծընդդեան, 2)՝ Աստուածութեան և 3)՝ Երկրային Գործունէութեան» մասին, և, ապա, ժողովրդին արձակում:

Արձակելու ժամանակ ժողովրդին «Բարձրառնեմ» նըշխարքից մասեր են բաժանում, որոնք՝ մէկ կողմից, այն «Սիրոյ Տրապէզը» (հացկերոյթն) են յիշեցնում, որը՝ հնու-

դապետները և քահանաները, և 2)՝ Ուսանողները, որոնք նորանեալողներն են համարում: Քրիստոնէական Եկեղեցին՝ Հանդանակում անուանում է—1)՝ մի, որովհետեւ խական Եկեղեցին մէկն է, որը մի Դլուխ ունի (Յիսուս-Քրիստոսը), Որի հետ բոլորս միացած ենք մի Հաւատով, մի Յուրը, որովհետեւ նարած ազնիւնքներով, ազնիւ և մաքուր ուսումով, աղօթքով և խորհուրդներով. 3)՝ ընդհանրական, որովհետեւ նորան կարող են հաւատալ ամեն ժամանակի, ամեն ազգութիւնների, ամեն կոշման, և ամեն Երկիրների մարդիկ. 4)՝ առաքելական, որովհետեւ հաստատուած է առաքեալներից:

Ընդունում ենք՝ 1)՝ մի մկրտութիւն (սորան կից և միւս խորհուրդները), 2)՝ ապաշխարութիւն, 3)՝ մեղքերի քաւութիւն և թողութիւն, 4)՝ մեռածների յարութիւն, 5)՝ հոգիների և մարմինների յաւիտենական դաստանան, 6)՝ երկնքի թագաւորութիւն և 7)՝ յաւիտենական կեանք:

Վերջը՝ Հանդանակը նզովում է նոցա, որոնք սխալ կարծիքներ են յայտնում թէ Որդու և թէ Սուրբ Հոգու մասին:

մըն՝ մնացած նուէրներից էր կազմւում, և, ամեն պատառագից յետ, ժողովրդին տրւում,—իսկ, միւս կողմից, հաղորդւողների և չհաղորդւողների մէջ՝ «հոգեոր միութիւն» պահպանում, հասկացնելով, որ մենք բոլորս թէ մարմնով և թէ հոգով մէկ ենք և այսուհետև էլ «մի սիրա և մի հոգի» պէտք է լինինք:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ:

ՅՈՒԵՐԸ ԵՒ ՆՈՑԱ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ:

Տօնը սահմանուած է Աստծու արած այն «բարիքները մտաբերելու և իբրև օրինակ վերցնելու», որոնց նա տուել է՝ 1)՝ կամ ամբողջ մարդկային սեռին, 2)՝ կամ առանձին հասարակութեանը և 3)՝ կամ՝ Եկեղեցուն, որոնց պատճառով հաւատացեալները իրանց «շնորհակալութիւնն» են յայտնում և Աստծուն «փառաբանում»։ Տօներին ամեն մի քրիստոնեայ պէտք է իւր սովորական օրական գործերը թողնէ և «Աստուածգիտութեան ու Աստուածպաշտութեան» առարկաներով զբաղուի թէ տաճարումն և թէ տանը բացի գորանից, պէտք է առաքինի և բարի գործեր կատարէ և տաճարից գուրս, օրինակ—օգտաւէտ գրքեր կարդալով, հիւանդներին այցելելով, աղքատներին և թշուառներին օգնելով, և այն։ Վերոյիշեալ տօնական հանգստութիւնից կարելի է եզրակացնել այն, որ մենք չ'պէտք է պարապ, կամ անգործ՝ մնանք, որովհետև «պարապութիւնը ամեն չարիքի մայր» է համարւում, իբրև անազնիւ մտքերի եւ տգեղ գործերի աղբիւր։

Հայոց Եկեղեցական տօները լինում են «Անշարժ և Շարժական»։ Անշարժ տօները նոքա են, որոնք «միենոյն ամսին և միենոյն ամսաթուին» են կատարւում. իսկ շարժականները՝ նոքա, որոնք «զանազան» ամիսներում և զանազան ամսաթուերում են տօնւում։

Բացի գորանից՝ տօները լինում են—1) Տէրունական,

2)¹ Աստուածածնի և 3)² Սրբերի (ընդհանուր Քրիստոնէական և Աղքային)։

Ա. ՏԵՐՈՒԽԱԿԱՆ ՑՈՆԵՐ։

Տէրունական տօները նոքա են, որոնք Յիսուս-Քրիստոսի «Երկրաւոր Կեանքի» գէպքերին են վերաբերում, որոնցից նշանաւորները հետեւալներն են։

— 1). Քրիստոսի ծնունդը և Մկրտովթինը³⁾ Յունուարի 6-ն։

I. Ծնունդը. Հռովմայեցոց Օգոստոս կայսեր հրամանով Յովսէփը և ս. Կոյս Մարիամը գնացին իրանց «պապէնական» Բեթղեհէմ՝ քաղաքը՝ «Աշխարհագրական մատենի» մէջ զրուելու. քաղաքումն, իրանց չքաւորութեան պատճառով, զիշերելու տեղ չ'գտան. գնացին գուրու և զիշերը մնացին հովիւների «քարայրում», ուր և՛ ծնաւ մեր Տէր Յիսուս—Քրիստոսը Առաջին անգամ Քրիստոսի Ծնունդը իմացան «հովիւները», որոնց էլ աւետեցին «հրեշտակները»։

II. Մկրտովթինը. Քրիստոսը, 30 տարեկան հասակում, իւր ծնուած ամսաթւում, մկրտուեց Յորդանան գետում. մկրտողն էր Յովհաննէս Մկրտիչը։

Առաջին չորս դարի ընթացքում Հայերը և թէ միւս բոլոր քրիստոնէաները այդ երկու տօնը Յունուարի վեցին էին կատարում. միայն՝ հինգերորդ դարից սկսած՝ միւս ազգերը սկսեցին Քրիստոսի Ծնունդը տօնել Դեկտեմբերի

Դանօթ. *) Մկրտովթեան տօնը կոչումէ և՛ «Աստուածաբարախոնովթեան» տօն, որովհետև Աստուածութեան Ամենասուրբ Երբորդութիւնը՝ ամբողջովին մարդոց մկրտուելու ժամանակի յախանուեց. — „Հայր“ Աստուածը երկնքից առեց—Դա Խմ սիրելի Սրբին է, Գորան լսեցէ՛ք։ Աստծու Մարմնացած Սրբին մկրտուեց, իսկ Սուրբ Հոգին էլ, աղաւու նման, Երկնքից իշաւ։

25-ն, իսկ Մկրտութիւնը դարձեալ Յունուարի 6-ն. մեր Հայոց Եկեղեցին չ'փոխեց իւր Առաքելաւանդ հին հիմնաւոր սովորութիւնը։

Օտարադաւանների փոփոխելու պատճառն էլ այս էր Յանկութիւն յայտնուեցաւ «Մկրտովթեան» հանդէսը կատարել—«Յորդանան» գետի ափում. բայց դա Երուսաղէմից թէ հեռու էր և թէ գնալու համար էլ ժամանակ էր պահանջում. Ուստի Ծնունդը Դեկտ. 25-ն գցեցին, ինչ օր՝ հնումն տօնւում էր և՛ իրանց «Արևի» տօնը, որ թէ այդ «Արևապաշտովթեան» հին մնացորդները արմատահան լինին և թէ ժամանակ էլ վաստակուի Մկրտովթեանը գետի վերայ լինելու,—Յունուարի 6-ն։

Յունուարի 5-ն, «Ճրագալոյցի» երեկոյեան, մեր մէջ հանդիսաւոր պատարագ է լինում, որից յետոյ «Թաթախւամ ենը» ուստիսեղէն կերակուրներով, բայց մսեղէնից, որի պատճառով այս օրը Ծննդեան նաւակատիք է կոչում։

— 2). Յունուարի 13-ն «Տիրոջ Անուանակոչութեան» օրն է, երբ «Յիսուս» անունը դրոշմեցին։

— 3). Փետրուարի 14-ն Տեառն ընդ առաջն է տօնւում. Յիսուսը, 40 տարեկան դառնալով, իբրև ընծայ, Երուսաղէմի Տաճարը տարուեցաւ, ուր Սուրբ Հոգութեամբ Նորան ծերունի Սիմէօնը և մարգարէունի Աննան ճանաչեցին և՛ Նորա աշխարհիս ապագայ «Փրկիչ» լինիլը՝ յայտնեցին։

Հին ժամանակ՝ Հայոց «Արամազգի»⁴⁾ որդի կրակի

Դանօթ. *) Մեր Հոգինը, շատ հին ժամանակներում՝ „կառպաշտ“ էին, որոնց պահանջութեան մէջ Սրամազգը, որ երեք զուստր ունէր Երկնքին մասաւութեան, Աստղիկ՝ գեղեցկութեան և աննէ՞ ասանափինութեան իմաստութեան, Աստղիկ՝ գեղեցկութեան և աննէ՞ ասանափինութեան չաստուածուներ, ևս և մի չաստուած սրղի՝ „Միհր“ անոնով, որ ուխթեան չաստուածուներ, ևս և մի չաստուած սրղի՝ „Միհր“ անոնով, որ ուխթեան ապագանութեան վերայ հոկով և սկսակի էլ տէրն էր համարւում Փաջութեան ափարն էր Վահագն չ'աստուածը, (Աստղիկի ամուսինը), իսկ դիտութեա-

չ'աստուած Միհրի տօնը կատարելու համար՝ տարէնը մի
անգամ հրապարակում մեծ «կրակ» էր վառւում, որի
շուրջը պարում էին և խնդումք Այդ տօնը՝ Փետրուարի
14-ն էր լինում։ Երբ «Տեառն ընդ առաջ» քրիստոնէա-
կան տօնը հաստատուեցաւ, այն ժամանակ հին «Կրակա-
պաշտականը» ոչնչացաւ, թէև մինչև այժմս մեր գիւղա-
ցիների տների առաջ կրակներ են վառւում և մեծ ուրա-
խութիւններ սարքւում, որտեղ կրակի շուրջ պարում են,
թռչկոտում, երգեր ասում և ծխի բարձրանալուց զանա-
զան գուշակութիւններ անում։

— 4). ծաղկազարդ։ Բեթանիա գիւղում չորս օրուայ
մեռած Ղազարոսին յարութիւն տալուց յետոյ, Զատկից
մի շաբաթ առաջ, Յիսուս-Քրիստոսը Խւր վերջին ճանա-
պարհորդութիւնը դէպի Երուսաղէմ արեց։ Հրէայ ժողո-
վուրդը՝ այդ հրաշքով *) մագնիսացած, որն ահագին
բազմութեամբ Եր Եկել «Զատկի» տօնը կա-
տարելու, — Նորան իսկ-թագաւորական ընդունելութիւն
ցոյց տուեց. — Երեխաները իրանց ձեռքերին բռնած ար-
մաւի և ձիթենի ծառերի ճիւղերն օդում ճօճեցին, իսկ
մեծերը, իշով անցնելու ճանապարհին, իրանց շորերը
փուեցին և ամբողջ ժամանակ ամենքը, — «Մեսսիական»
«Ովսաննա» **) ասելով, (որ կ'նշանակէ՝ «Փրկիր, Տէր»)
Նորան փառաբանեցին։

Մեր Եկեղեցու ժամերգութեան միջոցին, մեր ձեռքերում, արմաւի և ձիթենի ծառերի ձիւղերի փոխարէն, «ուռի» ծառի ձիւղեր ենք բռնում, մանաւանդ որ ուռի

թեանը—Տիրը, (Արամազդի պակիրը), որ Գրող էլ էր կռչւու

ნავებ დაგანსხვა აღე დამანაკოւთა ჯატერებ აუგითინ ქწნ მათთვ-
ეანით ა' რაიტებან ათარებანსხერებინ-არებინ, ლისნებინ, კრაქენ, ბათერებინ
ა ალიფ: ზრანე ჰრამავალობა ან ჰიდანა ალე ჰარებერე ჰათარები
ნოჭა იმანებინ აცავანსხერ, ათარებანსხერ (ჰრაქამანსხერ) ა შეძენანსხერა, ამ
ა ფრემერ ის ფრმავებ აუგითინსხანსხერ:

^{*)} 8nqf. 12, 9, 17, 18 ^{**) 8nqf. 117, 25:}

ծառը մեր երկրում ամենից առաջ է տեղեակալում, իսկ
արմավի և ձիթենի ծառ էլ այստեղ չի բումնում:
— 5). Աւագ հինգշաբթի: Բաղարչակերաց ^{**}) տօնի
սկզբում Յիսուսը կամեցաւ զատկական գառը ճաշակել.
ուստի «Վերնատանը» «Եսորհրդատր Ընթրիք» ունեցաւ,
ուր, իբրև սքանչելի «խոնարհութեան և համեստութեան»
օրինակ, աշակերտների ոտքերը լուաց և ս. Պատարագի
Խորհուրդը հաստատեց՝ իւր աշակերտներին «Քաղաք» հաց
և գինի բաշխելով։ Այդ գիշեր Յիսուսը, Ընթրիքից յետոյ,
Գեթսեմանի պարտէզում՝ ճնկաչոք՝ դառնակսկիծ աղօթք
արեց և ապա, «Յուդայից» մատնուելով, Զեռքերը կա-
պած՝ քահանայտեամբ և Պիդատոսի մօտ տարուեցաւ, ուր
և շատ «Հարչարանքնել» կրեց։

Զարչակելուց յետոյ՝ Ասագ ուրբաթ առաւօտ, ժամի
9ն, երկու աւազակների հետ, Գողգոթա սարի գլխին
Հրէաները նորան խաչեցին այն Խաչի վերայ, Որի վերևի
մասում իբրև «մեղադրանք» գրել էին —«Յիսոս Նազով-
րեցի Թագաւոր Հրէից» (Յ. Ն. Թ. Հ.)։

Ասագ ուրբաթ երեկոյ կատարւում է և «Փաղման» հանդէսը: Յիշուսին թաղեցին «Գեթսեմանի» պարտէզում Յովսէփ Արեմաթացին և Նիկողիմոսը, Պիղատոսի թոյլ-տուութեամբ. սոքա երկումն էլ Քրիստոսի ծածուկ աշա-կերտներից էին և Հրէաների «Ծերակլոյտի» անդամներ:

Աւագ հինգշաբթի երեկոյեան՝ «Ոտնալուայի», բազ գիշերն էլ Քրիստոսի կը ած սոսկալի չարչարանքների և մահուան դատապարտուելու յիշատակն (Սուլգն) ենք կատարում։ Ոտնալուային «կարագ» ենք գործածում ի յիշարում։ Ոտնալուային «կարագ» ենք գործածում ի յիշարում։

*) Խանոթ. Այս տօնը, որ մի քանի օր է տևու, զհշառուց հետո կապտուից իրանց դուրս գալու և 40 տարի անապահներում ապրելու ին-
շատակը պահելու համար է սահմանուած, որի միջոցին նոքա ուսելիք-
հացը՝ անխմոր՝ բաղարձակ էին գործածում:

Գլուխը անուշահոտ իւղով օծեց, իւր մեղերը զղջաց և անցկացրած վաս կեանքից հեռանալու և նոր—լաւն էլ ընդունելու խոստում տուեց:

— 6)¹ Զատիկի կամ Քրիստոսի Յարութիւն: Հրէաներն ևս ունէին Զատիկի, որը Պասէք էր կոչում. սա էր Եղիպատոսից դուրս գալու տօնը: «Պասէք» կ'նշանակէ՝ «մօտով անցնել», կամ «ազատել», որի միտքը վերցրած է նորանից, որ, դուրս գալու գիշերը, Հրէաները Եղիպատոսում «մահից ազատուեցան», իսկ կոտորուեցան միայն Եղիպատացոց պնդրանիկ որդիները: Քրիստոսի Յարութիւնը, «երեք օրուայ թաղումից յետոյ», պատահեցաւ Հրէաների Պասէքի տօնին, կիւրակի, ուստի և դա քրիստոնեաների համար «Յարութիւն» կամ «Զատիկ» կոչուեցաւ:

Յիսուսի Յարութիւնը մեր տօների ամենագլխաւոր տօնն է համարւում և մինչև անգամ մի քանի շարժական նշանաւոր տօների ժամանակաշափ ընդունւում: Այս տօնի նախընթաց երեկոյին, շաբաթ, նաւակատիք լինելով, հանգիստաւոր «Ճրագալոյց» — պատարագից յետոյ, թաթախւում ենք «ուտիս» կերակրեղէններով, բացի մսից:

— 7)¹ Համբարձումն: Յիսուս-Քրիստոսը, իւր Յարութիւնից 40 օր յետոյ, աշակերտների հետ Զիթենեաց սարը գնաց և այնտեղ, նոյն խրամներ տալով և Զեռքերը գլխներին տարածելով, օրհնեց ու երկինք համբարձաւ:

— 8)¹ Հոգեգալրատ: Սուրբ հոգին, Որ Յիսուս-Քրիստոսը խոստացաւ տամն օրից յետոյ ուղարկել, առաքեալների վերայ իջաւ Քրիստոսի Յարութեան 50-դ օրը, որի պատճառով այդ տօնը կոչուեցաւ Յիսունք (յիսուն), կամ նոյն նշանակութեամբ՝ Պենտեկոստէ:

Այդ օրը Հրէաները սովորութիւն ունէին իրանց տները և սինագոները ծառերի ճիւղերով և ծաղիկներով զարդարել: Այդ նոքա այն յիշատակի համար էին անում,

որ Աստծու Որէնքը նոցա պապերին արուեցաւ «Սինա» սարից, որը այդ ժամանակ կանաչով և ծաղիկներով էր ծածկուած: Եւ՝ որովհետեւ առաջին քրիստոնեաները Հրէաներից էին, այդ պատճառով՝ նոքա էլ այդ սովորութիւնը նախկին Քրիստոնէական Եկեղեցին մացրին:

— 9)¹ Այլակերպովթիւն կամ «Պայծառակերպովթիւն Տիառն (Վարդավառ): Յիսուս-Քրիստոսը վերցրեց իւր աշակերտներից երեքին՝ Յովհաննիսին, Պետրոսին և Յակովոսին, և գնաց հրաշագարդ «Թափօր» սարը՝ աղօթելու. այնուեղ նա «կերպարանափոխուեց», այսինքն՝ Դէմքը արեի և հանգերձը լուսնի նման լուսաւորուեցան, որի ժամանակ Աստծու ձայնը լսուեց — «Դա է իմ սիրելի Որդին, Դորան լսեցէք»:

Այլակերպովթեան օրը, հնումն, մեր Հայերը ունէին և մի նշանաւոր հեթանոսական տօն, որ Վարդավառ էր կոչւում, իբրև ծաղիկներով և վարդերով զարդարուած օր՝ ի յիշատակ իրանց «Անահիտ» «Ճաստուածուհու», որպիսի սովորութեան նշանն երեւում է նորանից, որներկայումս գիւղացիք շատ տեղ իրանց անասունները ծաղկից շինած փնջերով են զարդարում: Բացի այդ սովորութիւնից՝ այդ օրը միմեանց վերայ ջուր են ցանում և աղաւնի թոցնում, իբրև ջրհեղեղի յիշատակ:

— 10)¹ Գիտ-Խաչ: Մեծն Կոստանդիանոս կայսեր «Հեղինէ» մայրը կամեցաւ Երուսաղէմում կորած ո. Խաչը «գտնել», Որ հեթանոսները, Քրիստոսի հետ խաչուած երկու աւազակի խաչերի հետ, մի տեղ էին թաղել և, հետքը կորցնելու համար, վերան «կոտառն» շինել: Այդ նազտակով Հեղինէ թագուհին 326-ին Երուսաղէմ գնաց և, ինչ մի Յուղա ծերունու պատճելով, Գողգոթայի կուտառունը քանդել տուեց, խաչերը գտաւ, Տիրոջ Խաչը հրաշքով որոշեց և նոր կառուցած «ո. Յարութեան» Եկեղե-

յում նոյնը, խուռն բազմութեան ներկայութեամբ և Եւրուսաղէմի այն ժամանակուայ պատրիարք Մակարիոսի առաջնորդութեամբ, բազմեցրեց Յուլան Էլ, Քրիստոսի Կենոատու Խաչի հրաշագործութիւնից՝ քաջալերուած, քրիստոնէութիւնը ընդունեց, «Կիւրեղ» անունով՝ Երուսաղէմի պատրիարք գարձաւ և վերջը, Յուլիանոս Ուրացողի ժամանակ, նահատակուեցաւ:

Խաչը գտնելու տօնը մեր Եկեղեցին Հոկտեմբեր ամսումն է կատարում:

— 11). Խաչվեց: 614 թուին Պարսից Խոսրով թագաւորը յարձակուեց Երուսաղէմի վերայ և, շատ ուրիշ գանձերի հետ, Տիրոջ Խաչը վերի տարաւ: Բիւզանդական Հերակլէս կայսրը, դորանից 14 տարի յետոյ, Պարսից թագաւորին յաղթեց, փառաւոր խաղաղութեան դաշը կապեց և ս. Խաչը վերադարձնել տուեց: Կայսրը, արքայական թագը և բոլոր վերնաշորերը հանած, հասարակ-պարզ հագուստով, ոտարոբիկ, Ս. Խաչը, ուսի վերայ դրած, ս. «Յարութեան» Տաճարը տարաւ, ուր՝ համբուրելու համար՝ ահազին բազմութիւն եկաւ: Ժողովրդին ցոյց տալու նպատակով՝ Երուսաղէմի այն ժամանակուայ պատրիարք Զաքարիան ս. Խաչը վերացրեց—բարձրացրեց, այսինքն՝ «վերև տարաւ», որի համար Էլ այդ տօնը «Խաչվեց» կոչուեցաւ, որը մեր Եկեղեցին կատարում է Սեպատեմբերի 14-ին, եթէ օրը կիւրակի է, իսկ եթէ՝ հասարակ, այն ժամանակ Եկեղեցական հանդէսը լինում է այդ ամսաթուին մօտիկ եղած կիւրակի օրը:

Տիրոջ Խաչից, ժամանակի ընթացքում, շատ «մասեր» են հանուել և զանազան կողմեր տարուել:

Բ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՏՕՆԵՐ:

— 1). Ս. Կոյս Մարիամի ծնունդը—8-ն Սեպտեմբերի: Նազարէթ քաղաքի բարեպաշտ Յովակիմից և Աննայից ծնուեց ս. Կոյս Մարիամը:

— 2). Ս. Կոյս Մարիամի երեք տարեկան տաճար տանելը՝ 21-ն Նոյեմբերի: Ս. Կոյսը, երեք տարեկան դառնալով, ծնողների խոստման համեմատ, «Երուսաղէմի» Տաճարը տարուեց և Նորան նուիրուեց: Մնաց այդտեղ մինչև 14 տարեկան հասակը, որի միջոցին, իւր ծնողների մահից յետ, իւր ազգական ծերունի՝ Յովսէփի տուն անցաւ:

— 3). Աւտումն ս. Կոյս Մարիամի—7-ն Ապրիլի: Նազարէթ քաղաքում, Յովսէփի մօտ եղած ժամանակ, ս. Կոյսը Գաբրիէլ Հրեշտակապետից «աւետիք» (ուրախ համբաւ) ստացաւ, որ իրանից է ծնուելու «Յիսուսը» աշխարհի Փրկիչը:

— 4). Վերափոխումն: Քրիստոսի համբառնալուց յետոյ, աւանդութեան համեմատ, 16 տարի Էլ ս. Կոյս Մարիամը Յիսուսի սիրելի աշակերտ Յովհաննիսի մօտ ապրեց: Մահն զգալով Ս. Կոյսը ցանկացաւ իւր Որդու բոլոր աշակերտներին տեսնել, որը և կատարուեց. եկան բոլորը, բացի Բարդուղիմէոսից. մեռաւ Ս. Կոյսը, Որին գիշերով Առաքեալները թաղեցին. Երեք օրից յետոյ եկաւ Քեշերով Առաքեալները Թաղեցին. Երեք մանը տեսնելնկատեցին, Բարդուղիմէոսը և ցանկացաւ Գերեզմանը տեսնելնկատեցին, որ Ս. Կոյս Մարիամի մարմինը չկայ—արդէն վերափոխուել է: Վերափոխման տօնը «Չարժական» է և կատարում է Օգոստոսին: Այդ օրը մեր Եկեղեցին կատարում է և «Խաղողի» օրհնութիւնը:

Գ. ԱԶԳԱՅԻՆ ՍՐԲԵՐԻ ԳԼԽԱԿՈՌ ՏՕՆԵՐԸ:

—1). Հայաստանի Առաջին Հռաւատրիչ Թաղէոս եւ Բարդուղիմէոս Առաքեալները: Հայոց Միջագետքի Աբգար թագաւորը հիւանդացաւ. իւր գեսպաններից լսեց Քրիստոսի արած հրաշագործութիւնները. նամակ գրեց Երուսաղէմ Նորան, որ իւր գեղեցիկ «Եղեսիա» մայրաքաղաքը գոյ՝ միասին ապրելու և իրան բժշկելու. Յիսուսը չ'եկաւ, այլ խոստացաւ՝ իւր Համբարձումից յետոյ՝ աշակերտներից մէկին ուղարկել. Թեսպանների հետ Աբգարը նկարիչ էլ ուղարկեց, որ, Քրիստոսի գալը մերժելու դէպքում, նորա Պատկերը քաշէ. նկարիչը դժուարացաւ Պատկերը հանել. Յիսուսը, ըստ աւանդութեան, սպիտակ կտաւ պահանջեց, իւր ս. Դէմքի վերայ դրեց և այդպիսով իւր Պատկերը ձևակերպեց և դեսպաններին տուեց՝ Աբգարին յանձնելու, որը Անծեռազործ Պատկեր կամ Դաստառակ կոչուեց:

Յիսուսի համբառնալուց յետոյ՝ Թովմաս Առաքեալը իւր Աստուածային Ռւսուցի աշակերտներից, որոնք թուով 72 հոգի էին, Թաղէոսին Աբգարի մօտ ուղարկեց թէ նորան բժշկելու և թէ Քրիստոնէութիւնը տարածելու. Աբգարին Թաղէոսը բժշկեց, Եղեսիայում Քրիստոնէութիւնը տարածեց, Քրիստոսի Ծննդից 34 տարի յետոյ՝ «Առաջին Քրիստոնէական Եկեղեցին» հիմնեց և ապա՝ ինքը—Վերին Հայաստան, Դապաղովկիա եւ Աղուանք իւր Քրիստոնէական Առաքելութիւնը շարունակելու գնաց:

Եկաւ Հայաստան և Բարդուղիմէոս Առաքեալը. Սա ևս տարածեց Քրիստոնէութիւնը:

Մեռաւ Աբգարը. սորա որդի Անանէն և քրոջ զաւակ Սանատրուկը, մէկը մէկից յետ թագաւոր նստելով, Քրիստոնէութիւնը ուրացան, Եկեղեցիները փակեցին, կրատները բացին և քրիստոնեաններին հալածեցին. Սանատրուկը գլխատել տուեց իւր հարազատ դուստր Սանդրիւ-

տին, որ չ'համաձայնեց Քրիստոնէութիւնը ուրանալ. գլխատել տուեց և Սանդրիստի ուսուցիչ Թաղէոսին. մորթեղերծ արեց և Բարդուղիմէոսին՝ Թաղէոսը և Բարդուղիմէոսը կոչուեցան Մեր «Առաջին Հռաւատրիչներ», որովհետեւ սոքա առաջին անգամ Մեր մէջ Քրիստոնէական լոյս տարածեցին և մեզ աշխարհիս երեսին առաջին, ամենահին «Քրիստոնեաններ» անուանուելու իրաւունքը տուին: Թէ Քրիստոնէութիւնը Աբգարից յետոյ յայտնի կերպով հայածուեց, բայց և այնպէս՝ «ծածուկ պահուեց» և մինչև մեր Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչը հասաւ, Որը «վերահաստատեց» չորրորդ լարի սկզբին. Մեր Եկեղեցին Թաղէոսի և Բարդուղիմէոսի տօնը կատարում է կամ՝ նոյեմբերի վերջերին և կամ՝ Դեկտեմբերի սկզբներին, որովհետեւ դաշտական տօների հաշւումն է գտնւում:

Միասին կատարում է և Թաղէոս առաքեալի ու Սանդրիստ Կուսի նահատակութեան տօնը՝ ամառը՝ Առանձին յիշատակւում է և Աբգար թագաւորը:

—2). Սուրբ Դրիգոր Լուսաւորիչ: Պարթևազն «Անակ» Եշվանի որդի Դրիգորը ծնուեց Վաղարշապատ մայրաքաղաքում 257 թուին—Քրիստոսից յետ։ Պարսից թագաւորի դրդմամբ, որսի ժամանակ, Անակը վիրաւորեց Հայոց Խոսրովի թագաւորին. սա էլ հրամայեց Անակին սպանել և ըստ թագաւորին. սա էլ հրամայեց Անակին սպանել և նորա ընտանիքը սրի անցկացնել. Գրիգորին ազատեց ծըծմայր Սովիան, որը սորան կեսարիա փախցրեց, ուր մեծացաւ, քրիստոնէական ուսում առաւ, և, ամուսնանալով, ունեցաւ «Վրթանէս» և «Արիստակէս» որդիները. Վերջը ունեցաւ «Վրթանէս» և «Արիստակէս» որդիները. Վերջը կին Մարիամին և Արիստակէս որդուն, իրանց համար կին Մարիամին և Արիստակէս որդուն, իրանց համար ձայնութեամբ, կուսանոց ուղարկեց և ինքը գնաց Մեր Խոսրով թագաւորի որդի Տրդատի մօտ ծառայութեան Խոսրով թագաւորի որդի Տրդատի մօտ ծառայութեան մտաւ, որին Պարսից թագաւորի սրից ազատել էին և մտաւ, որին Պարսից թագաւորի սրից ազատել էին և Հովմ փախցրել։ Տրդատը կարողացաւ իւր անօրինակ քա-

Հութիւններով կայսեր սիրտը դրաւել, Հռովմէական լէ-
գիօններով Պարսիկներից ժառանգական գահը խլել և Հա-
յաստանի թագաւոր նստել:



№ 23. ՍՈՒՐԵԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԵԶ:

Սա, մի անգամ Երզնկա քաղաքի ոսկեձոյլ «Անահիտ»
չաստուածունեւն երկրպագութիւն չ'տալու պատճառով,
Գրիգորին սարսափելի տանջանքներ տուեց և, երբ իմա-
շաւ, որ Գրիգորի հայր Անակն է իւր հօր սպանողը, «Ար-
տաշատի» «Խոր Վիրապը» ձգեց, ուր 15 տարի մնաց, ու-

րին գիշերները, ծածուկ, մի պառաւ կին էր հաց ու ջուր
տանում:

Հռովմայեցոց Դիոկղիտիանոս կայսրից, քրիստոնեա-
ների դէմ հալածանք յարուցանելու ժամանակ, Հռովմից
միքանի տասնեակ կոյսեր փախան և Հայաստան եկան,
մանաւանդ որ կայսրը կոյսերից մէկի, այն է՝ ամենագե-
ղեցիկ թագաւորացն Հռիփսիմէի հետ ամուսնանալ կամե-
ցաւ, միայն թէ վերջինից մերժումն ստացաւ։ Տրդատը,
Դիոկղիտիանոսի իմացնելովն, կոյսերին Վաղարշապատի
հնձաններում գտաւ և ինքն այդ գեղեցկուհու հետ ամուս-
նանալ ցանկացաւ։ միայն թէ այստեղ սա էլ խիստ մեր-
ժումն ստացաւ։ Տրդատը, կատաղելով, հալածանքներից
իրանց զլուխը փրկած 37 հոգի կոյսերին կոտորեց։ — Հռիփ-
սիմէի զլուխը թոցնել, իսկ Սորան սիրտ տուող մայրա-
պետ Գայանէի լեզուն էլ կտրել տուեց։ Մարմինները մնա-
ցին անթաղ։ Տրդատի խիզճը տանջեց, որից խելացնո-
րուեց—հիւանդացաւ և խոզաբար կեանք վարել սկսաւ։
Տրդատի քոյր «Խորովիդիստի» պահանջմամբ, որին Պարսից
թագաւորի կոտորածից պահել էին, թագաւորական գանձերով
միասին, մի բերդում՝ Օտա Ամատունինախարարի հսկողու-
թեամբ, Ս. Գրիգորը Խորվիրապից հանուեց, թագաւորին
բժշկեց—հանգստացրեց, և ապա, 66 օր ծոմապահութիւ-
նից ու քարոզութիւնից յետ, բոլորին 301 թուին Քրիս-
տոնեայ դարձրեց։ Սյդ միջոցներին էր, որ Ս. Գրիգորը՝ նա-
հատակ կոյսերի մարմինները երեք տեղ ամփոփեց և վե-
րաները, Վաղարշապատի մօտ, երեք եկեղեցի շինել տուեց՝
ո. Հռիփսիմէի, Գայանէի և Շողակաթի անուններով, որոնք
մինչև այժմս էլ կանգուն կան։

Ս. Գրիգորը՝ Ազգի հաւանութեամբ՝ «Առաջին Կաթու-
ղիկոսացու» ընտրուեց, և որովհետեւ ձեռնադրելու համար
Հայաստանում եպիսկոպոսներ չ'կային, այդ պատճառով

Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը գնաց և Ղեռնդ եպիսկոպոսից եպիսկոպոս ու «Հայրապետ» ձեռնալրուեց՝ իբրև մարդէոս և Բարդուղիմէոս Առաքեալների՝ յաջորդ. (պատկ. 23): Ս. Գրիգորը, Կեսարիայից Հայաստան վերադառնալով, Տրդատին ու բոլոր ժողովրդին 302 թուին մղրտեց:

Սուրբ Գրիգորը Երկրորդ Լուսաւորիչ կոչուեց, որովհետեւ մարդէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալների Մեր մէջ հաստատած «Քրիստոնէութիւնը Սա վերականգնեց եւ տարածեց»: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը և Տրդատ թագաւորը սկսեցին Հայաստանում «կռատները քանդել, Քրիստոնէաւ-



№ 24. Ս. Էջմիածնին:

կան եկեղեցիներ շինել և ուսումնարաններ բաց անել»: Խորին ծերութեան մէջ Ս. Գրիգորը վախճանուեց 332 թ. և Նորան աշակերտող Հայերը Նորա «Մասունքները» հաստատեցին գլխաւոր եկեղեցիներում, իսկ նշանաւոր մասը՝ «Կաթոսիկոսարանում»:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը երեք տօն ունի—1) Մուտն 'ի Վիրապ, որ տօնւում է միշտ Մեծ Պասի հինգերորդ շաբաթուայ շաբաթ օրը.—2) «Ելն 'ի Վիրապէն», որի տօնը կատարւում է Հոգեգալստից յետոյ՝ առաջին շաբաթուայ շաբաթ օրը, և—3) «Թիստ Նշխարաց», որի տօնը լինում է ամառը Առանձին տօն է կատարւում և Տրդատ թագաւորի համար:

— 3). Ս. Էջմիածնի տօն։ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, մի անգամ, Վաղարշապատի մօտ քարոզելիս և աղօթք անելիս, հետեւեալ երկոյթը տեսաւ. նկատեց, որ երկնքից իջնող լուսաւոր Անծը ձեռքի ոսկէ մուրճով գետնին խփեց, որից գետինը գղրդաց, լուսեղէն կամար ձեացաւ և գլխին էլ մի խաչ Երեաց։ Հրեշտակը բացաւարեց, որ իջնողը Միածին Որդին է, և թէ ինքը՝ Ս. Գրիգորը՝ պէտք է «լուսաւորէ, այսինքն՝ Քրիստոնէութիւնը տարածէ, եկեղեցի շինէ, և Հայրապետական Աթոռը հաստատէ»։ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը 303 թուին այդտեղ մի մեծ սրբատաշ քարէ եկեղեցի շինել տուեց, որը, ըսկզբում, «Կաթոսիկէ» կոչուեց, իսկ յետոյ, ՚ի յիշատակ «Միածին Որդու իշման», «Էջմիածին» անուանուեց. (Պատկ. 24):

Ս. Էջմիածնի հիմքի քարերը դնելիս Ս. Գրիգորն ու Տրդատն էլ աշխատեցին և քրտինք թափեցին։ Ներկայումս այդ վանօը մեր «Հայութեան» «սիրտն է համարւում և հոգին»։ դորա գոյութեան հետ է կապուած եղել և թէ այժմը էլ կապուած է և մեր Հայութեան գոյութիւնը. դա մի զօրեղ Մազնիս է, որ բոլոր Հայերիս սրտերը դէպի իրան է քաշում, Որի յարատեւթեան համար Մեր Եկեղեցում մի շարք «սրտաբուլի» երգեր են երգւում։



№ 25. Ս. Ներսէս Մեծն:

Ս. Էջմիածնի տօնը, փառաւոր հանդիսով, բոլոր Եկե-

ղեցիներում կատարւում է Հոգեգալստից յետոյ – առաջին կիւրակի օրը:

— 4). Մեծն Ներսէս: Զորբորդ դարի ամենանշանաւոր կաթուղիկոս Ներսէս Մեծը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի թոռան թուն էր, Ար Իւր ժամանակին լաւ կրթութիւն էր ստացել Կոստանդնուպոլուսում և Կեսարիայում. Սա մեծ հոչակ հանեց նորանով, որ հիմնեց՝ «Եկեղեցիներ, վանքեր, իջևաններ, աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ, ուրիանոցներ (բորոտների բուժարան), ուսումնարաններ», և այլն, այնպէս որ բոլոր այդ տեսակ բարեգործական հաստատութիւնների թիւը հասաւ մինչև 2000-ի, որոնց վերայ կառավարիչ նշանակեց իւր սարկաւագ Խաղունին, որ վերջը եպիսկոպոս և տեղապահ դարձաւ. Ներսէս Մեծը շատ պարզ բնաւորութիւն ունէր.— Նորա համար թագաւորի և տղատի մէջ խարութիւն չ'կար. Նա մի օր թագաւորի մօտ էր ճաշում, երկրորդ օրը աղքատի խրճիթում գտնւում, երրորդ օրը հիւանդին և սպաւորին միսիթարելու գնում: Նա պատուիրեց «վերջացնել» մեռելների վերայ անմիտ «լաց ու կոծ անելը», «սևեր հագնելը» և մերժաւոր ազգականների հետ «պսակուիլը», մանաւանդ որ այդպիսիների սե ունդները՝ շատ անգամ ցեղական դարձած տկարութիւններով էին տառապում:

Ազգը, Սորա անհնման բարիքը տեսնելով, իբրև երախտագիտութիւն, անուանը կցեց «Մեծ» և «Հասարակաց Հայր» տիտղոսը: Բացի սորանից՝ ազգասիրական գդացմունքները զարթնելով և զարգանալով՝ Սորա ժամանակ,



№ 26. Ս. ՍՍՀԱԿ-ԹԱՐԳՄԱՆԻՑ:

ընդհանուր հաւանութեամբ, որոշուեց—1) «Կաթողիկոս ամենայն Հայոց» տիտղոսին աւելացնել և «Ճայրագոյն Պատրիարք» բառերը և 2)՝ Հայոց կաթուղիկոսներին օծել միայն Ս. Էջմիածնում Հայ եպիսկոպոսների ծեղորդ. (պատ. 25):

Ներսէս Մեծը կաթուղիկոսութիւն արեց 365-ից մինչև 384 թուականը:

Ներսէս Մեծի տօնը կատարւում է՝ Հոգեգալստից յետոյ՝ երկրորդ շաբաթուայ շաբաթ՝ օրը:

— 5). Սուլը Սահակ և սուլը Մեսրովը Թարգմանիչները:

Մինչև հինգերորդ դարի սկիզբը Աստուածաշտութեան գրքերը, Հայկական տառեր չ'լինելու պատճառով, Ասորերէն և Յունարէն էին. Ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում. Խիստ ցանկութիւն յայտնուեցաւ բոլոր Աստուածաշտութիւնը «Հայրենի» հասկանալի լեզուով լսել. այդ գործին ձեռնամուխ եղան մեր Ս. Սահակ և Ս. Մեսրովը հայրերը:



№ 27. Ս. ՄԵՍՐՈՎԸ ԹԱՐԳՄԱՆԻՑ:

սումնասէր Արշակունի Վոամշապուհ թագաւորի ժամանակը, Վոամշապուհի «Քարտուղար» էր Մեսրովը, (պատկ. 27), որ դարձեալ լաւ կրթութիւն էր ստացել, ինչպէս և Ս. Սահակը Սա, կուսակրօն գառնալով, անձամբ տեսաւ ժողովրդի անտանելի դրութիւնը՝ անհասկանալի լեզուով Աս-

տուածպաշտութեան կարգը Մեր Եկեղեցում կատարելու ժամանակ. Սա «Հայոց տառերը» գտնելու մտադրութիւնը յայտնեց Ս. Սահակին, ժողով եղաւ թագաւորի մօտ, թագաւորը յայտնեց Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ Հայոց «Ին տառեր» մինիլը. բերել տուին դոցա, միայն անյարմարութիւններ գտան, ինքը՝ Մեարովբը՝ գնաց Միջազնաքարի կողմերը և դիմեց շատ իմաստուն մարդոց. վերջը՝ Աստուածային Շնորհքով՝ մեր տառերը 406 թ. դտաւ և Սոզոմոնի «Առակներն ու Նոր-Կտակարանը» թարգմանեց Մեր գրականութեան «պաշտպան» (մեկնաս) Վռամշապուհ թագաւորի, կաթողիկոսի և ժողովրդի կողմից նորան փառաւոր ընդունելութիւն եղաւ Հայոց «Վաղարշապատ» մայրաքաղաքում:

Այստեղ Ս. Սահակը և Ս. Մեսրովբը սկսեցին «Աստուածաշունչը» և միւս սուրբ Գրքերը Ասորերէնից և Յունարէնից «Հայերէն թարգմանել, ուսումնարաններ բաց անել և նոր այբբենով ուսում տարածել»: Հայոց ուսումնարաններում լաւ սովորած ընդունակ աշակերտներին ուղարկեցին Բիւզանդիոն (Կոստանդնուպոլիս), Աթէնք, Աղէքսանդրիա, Եղիսիա եւ Կեսարիա՝ իրանց ուսումը Յունական բարձրագոյն կրթութեամբ լրացնելու։ Այդպիսով՝ ընտիր մատենագիրներ դուրս եկան և Մեր «գրականութիւնը» ծաղկած դրութեան հասցրին հինգերորդ դարում, որի պատճառով այդ դարը «Ոսկէ Դար» կոչուեցաւ։

Ս. Թարգմանիչները երկարդ աշակերտներ ունեցան, որոնք «աւագ և կրտսեր թարգմանիչներ» կոչուեցան, Աւագ թարգմանիչներից նշանաւոր եղան—1) Յովհան Եկեղեցացին և Յովուէլ Պաղնացին, որոնք, Ս. Մեսրովբի հետ Միջազնեաքում երկար դեգերելուց և տառերը գտնելուց յետ, Ս. Գրքի թարգմանութեան «առաջին մշակները» հանդիսացան. 2) Կորինը, որ Ս. Սահակի հրամանով վրաց եպիսկոպոս եղաւ և Ս. Մեսրովբի վարքը գրեց. 3) Եղիկ Եղիկացին, որ «Եղծ աղանդոց» նշանաւոր գիրքը կազմեց, որով Պարսից կրօնը դատափետեց և նորա բուն էութիւնը գեղեցիկ կեր-

պով պատկերացրեց. առ յայտնի է լեզուի յստակութեամբ և բազմակողմանի հմտութեամբ։

Իրուսմբ թարգմանիչներից էլ նշանաւորները սոքա հանդիսացան—

1) Մովսէս Խորենացին, Ս. Մեսրովբի քրոջ որդին, որ գրեց իւր հոչակաւոր «Հայոց Պատմութիւնը» հին դարուց սկսած մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալը՝ և արժանացաւ հայ պատմագիրների «հայր» կոչուելուն (պատկ. 28). առ բացի դրանից՝ ունի և՛ ուրիշ ընտիր գրուածները. 2) Դաւիթիթը, որ իւր փիփոխական գրուածներով նշանաւոր եղաւ և «Անյաղթ» պատուանը ստացաւ. 3) Մամբրէն, Մովսէս Խորենացու փոքր եղայրը, որ իւր ժամանակի պատմութիւնը և զանազան էլ ճառեր գրեց. 4) Եղիշէն, որ արձանագրեց սքանչելի լեզուի իբրև ականատես, «Վարդան Մամիկոնեանի եւ Հայոց մեծ պատերազմի» մանրամասն պատմութիւնը, ևս և «Ղետնեանց» հոգեորականների նահատակութիւնը. 5) Դազար Փարպեցին, որ կազմեց «Հայոց պատմութիւնը»։



№ 28. Մովսէս Խորենացի։

Ս. Սահակը կաթողիկոսութիւն արեց 390 թուից մինչև 438-ը. Ս. Սահակից յետոյ կաթողիկոսական իշխանութիւնը վարեց և Ս. Մեսրովբը^{**}), միայն վեց ամիս։ Սա լամար յօրինեցին, մեծ համբաւ և հոչակ ստացած ուսումնականներ էին։

*) Խանոթ. Ս. Մեսրովբը գտաւ և՛ վրաց ու Աղուանից տառերը. Մեսրովի տառերը գրացիների մէջ ու Գրքերում են գործածւում (Խուզուրի):

Ներկայումս Սորա գերեզմանի վերայ մի փառաւոր եկեղեցի է շինած, ուր ամեն տարի Հայերից մեծ բազմութիւն է գնում և իւր յարգանքը արտայայտում այդ «Հնաշխարհիկ Ազգային աննման Սրբին»:

Սուրբ թարգմանիչների կրտսեր աշակերտաների շարքում պատուաւոր տեղ են բոնում և՛ Գիւտ (465—475) ու Յովհան Մանդակունի (480—486) կաթուղիկոսները, որոնք իրանց սրբութեամբ, հմտութեամբ և ազնիւ կեանքով մեծ հոչակ ստացան։ Սոցա ժամանակ Պարսիկները, ստիպելով, Հայերից շատերին կրակապաշտ դարձրին, բայց այդ երանելիները սարսափելի դիմագրութիւն ցոյց տուին. — հաւատուրացներին յետ դարձրին, կրակատները քանդեցին և «անձնուարաց» նախարարների ու իշխանների թիւը շատացրին։ Սոքա երկուսն էլ հրաշալի կերպով Մեր «Եկեղեցու ժամանակարգութիւնը ընտիր աղօթքներով, քարոզներով եւ շարականներով նոխացրին»։ Աթոռի «բարեկարգութեան» մէջ էլ մեծ հմտութիւն ցոյց տուին։

— 6). Ս. Վարդանանց զօրավարների եւ Ղետնղեանց հոգեւորականների տօները: Հինգերորդ գարում Պարսից Յաղկերտ Բ. թագաւորը կամեցաւ Հայերին կրակապաշտ գարձնել. մոգերի խորհրդով նամակ գրեց Հայոց հոգեւորականներին և նախարարներին, որի մէջ իրանց կրօնը գովեց, իսկ Քրիստոնէութիւնը պարսաւեց, և վերջը պահանջեց, կամ կրակապաշտութիւնն ընդունել և կամ մի առ մի պատասխաննել: Այդ ժամանակ Կաթողիկոսն էր թարգմանիչների աշակերտ «Յովսէփը»: Աս ժողով արեց Արտաշատ քաղաքում 449 թուին, ուր թագաւորական հրամանի պատասխանը գրեցին, վերջացնելով հետևեալ կտրական խօսքերով—«Մեր հաւատից մեզ ոչ ոք չէ կարող շարժել, ոչ մարդիկ, ոչ հուր և ոչ սուր. Մենք ամեն տանջանք կրօնի և ազգի համար համբերութեամբ կը տանենք»:

Յազկերտը կատաղեց. «Նախարարներին» իւր մօտ
կանչեց և բանտարկեց, բայց վերջը ազատեց, երբ սոքա
«Երեսանց» իրանց համաձայնութիւնը տուին։ Նախարար-
ների մէջ նշանաւորներն էին՝ Վարդան Մամիկոնիանը և
Վասակ Սիւնին։ Դորանից
սիրտ առած՝ Պարսից թագա-
ւորը Հայոց Նախարարներին
մեր Սուրբ Երկիրը ուղարկեց
շատ մոգերով միասին՝ Հայե-
րին «կրակապաշտ»^{۲۰}) դարձնե-
լու. մոգերը թւով 700 հոգի
էին։ Հայերը, լսելով Նախա-
րարների վարմունքը, —թէ
մեծ և թէ փոքր, թէ կին և
թէ տղամարդ, — «մի սիրտ և
մի հոգի դարձան» և մինչեւ
անգամ «իրանց ուրացած սի-
րելիներին կոտորել երդուեցան։ № 29. Ս. ՎԱՐԴԱՆ. ՄԱՄԻԿՈՆԻԱՆ։
Հայաստան գնացող այդ մոգերին, իրանց մոգպետով
միասին, «Անգղ» աւանում առիւծասիրտ «Ղետնդ» երէցը

*³⁾ Ծանօթ, „Արիական“ ցեղին պատկանող հին Պարսիկները լուսով և կլանաւրի գլխաւոր երկու չաստուած ունէին (Երկուութիւն). Լուսով չաստուածը Որմիղդնա էր, իսկ խաւարինը՝ „Արհմիը“ (Ոչքիմանը). Դոքա երտուածը Որմիղդնա էր, իսկ խաւարինը՝ „Արհմիը“ (Ոչքիմանը). Դոքա երտուածը Որմիղդնա էր, իսկ խաւարինը՝ „Արհմիը“ (Ոչքիմանը). Դոքա երտուածը Որմիղդնա էր, իսկ խաւարինը՝ „Արհմիը“ (Ոչքիմանը).

մեծ ջարդ տուեց, երբ սոքա տեղական Եկեղեցին կրա-
կատուն դարձնել կամեցան։ Նախարարների «Երեսանց
ուրացութիւնը» բայցուեց և Հայերին մեծ ուրախութիւն
պատճառեց. միայն Վասակ Սիւնին էր; որ կրակապաշ-
տութեան օգտին սրտանց գործեց, Եկեղեցիները քանդել
և մոգական կրօնը տարածել աշխատեց, թերևս գորանով
Հայկական թագին տիրանալ ձգտեց։ Պարսից թագաւորը՝



№ 30. Ա. Ղեկոնդ ԵՐԵՅ:

Վարդան Մամիկոնեանի (պատկ. 29) առաջնորդութեամբ. կուուի նախընթաց գիշերն սգսորդիչ ճառեր խօսեցին Վարդանը և աննման Ղեոնդ Երէցը. (պատկ. 30). Հսկում կատարելով՝ բոլոր Հայերը հաղորդուեցին և միւս առաւոտ կոիւը սկսեցին՝ 451 թուի Յունիս ամսին. կոուի կատաղի ժամանակ Վասակը իւր գնդով Պարսից կողմն անցաւ. Հայերը սարսափելի դիմադրութիւն ցոյց տուին Պարսիկներին և մեծ ջարդ պատճառեցին. կոիւը առաւոտից մինչև արեմտոցը շարունակուեց և յաղթութեան որ կողմ լինիւը անորոշ թողեց. Այդ կուում Հայերից մեռան՝ Վարդանը,

ութ նախարար եւ 1036 զինուոր, իսկ թշնամուց՝ երեք
անգամ աւելի։ Պարսիկները այս պատերազմից շատ վնաս
քաշեցին. Պարսից թագաւորի մօտ դատաստանով վնաս-
ների պատճառը «Ուրացող» վասակին համարեցին, որին
նոցա թագաւորը բոլոր պարգևներից զբկեց և բանտ ձը-
գեց, ուր որդինալից եղաւ և մեռաւ։ Դորանից յետոյ Պար-
սից թագաւորը, որ «Յովսէփ Կաթուղիկոսին, Ղեռնդ ե-
րէցին» և շատ հոգեսրականներին, ևս և Հայոց
նշանաւոր «Նախարարներին» իւր մօտ էր կանչել, — հրա-
մայեց, կրակապաշտ դարձնելու նպատակով, Նիւշապուհ
քաղաքում բանտարկել. Բայց կրօնափխութիւնը չ'յաջո-
ղեցնելով, մանաւանդ որ կրակապաշտ դարձնող մոզպեար
ինքը Քրիստոնէութիւն ընդունեց, թագաւորը հրամայեց՝
բոլոր հոգետրականներին նահատակել, իսկ նախարարներին,
չորս ամիս բանտում տանջելուց զիսի, արձակել։

Մեր Եկեղեցին Ս. Ղետնիշանց տօսը վարժութեանց
Բուռն Յարեկենդանի Երեքշաբթի, իսկ Ս. Վարդանանցը՝
դարձեալ նոյն շաբաթուայ՝ հինգշաբթի օրը։

ու Քրիստոսի Խաչը, իսկ յարգում դեերին, արեին և բարդի ծառին:

— 8). Մեր Հայկական Եկեղեցին պատճելի ողի ունի. նա միշտ բարեփոխուել է և այդպէս էլ պիտի շարունակէ իւր ցանկալի գոյութիւնը՝ համաձայն իւր կենդանի Եկեղեցու—Ժողովրդի կանոնաւոր զարգացման և հոգեկան անարատ տրամադրութեան, ևս և ժամանակի խելացի և իսկ—ազգային պահանջների, «որոնք պատուաստուել են մեր ժողովրդին մեր լուսամիտ Կաթուղիկոսների աշխատութեամբ և Ազգային ժողովսերի անպայման հաւանութեամբ»: Ազգպէս ենք մինչև այժմ հրահանգուել և այդպէս էլ այսուհետեւ պիտի առաջ գնանք, եթէ չենք կամենում անխուսափելի մահուան դատապարտուիլ: Մեր «վերանորոգիչ» հայրերից պատուաւոր տեղ է բռնում, իբրև Եկեղեցունշանաւոր Սուրբ, և Ներսէս Շնորհալի Կաթուղիկոսը, Որ Եկեղեցու մէջ «հանճարեղ բարեկարգութիւններ» արաւ, տղիտութիւնից առաջացած Եկեղեցական կարգերի խանգարմունքները կանոնաւորեց ժամակարգութեան հին ընտիր օրինակներով, և ազգի ամեն դասակարգի «Բարոյականութեան» ընտիր Խրատատուն եղաւ: Նա իւր իմաստալի կարգադրութիւններով և հրաշալի քաղցրախօսութեամբ կատարեալ միմիթարութիւն հանդիսացաւ տառապեալ ժողովրդի համար իւր «Քահանայապետութեան» ժամանակ, որ տեղ 1166-ից մինչև 1173 թուականը:

Ներսէս Շնորհալու ժամանակ Յոյների կողմից առաջարև կուեցաւ Հայկական Եկեղեցին իրանց Եկեղեցու հետ միացնել, որի համար Շնորհալին մեր Հիւսիս-Արևելեան և թէ միս բոլոր Եկեղեցականներին ընդհանուր ժողովին հրաւիրեց և՝ ի պաշտպանութիւն մեր Եկեղեցու դաւանութեան և սրբազն արարութիւնների՝ շատ իմաստալի նամակներ գրեց թէ Յունաց կայսերը և թէ նոցա պատրիարքին: Միայն այս խնդրի քննութիւնը դրուի չ'եկաւ, որովհետդրան արգելքը Ներսէսի մահն եղաւ: Այս խնդրիը աւելի սուր ըն-

թացք ստացաւ Շնորհալու յաջորդների ժամանակ, որի համառօտ պատկերը այսեղ է ներկայացնուում:

Մեր Եկեղեցին օտարներից միշտ է վտանգի ենթարկուել, որը աւելի սաստկացաւ այն ժամանակ, երբ Հոռվմի պապերը և Բիւզանդիոնի կայսրները, քրիստոնէական միութեան պատրուակով, մկանցին ամեն ջանք ու ճիպ թափել Հայաստանեաց Եկեղեցին իրանց ցիրիշանութեան տակն առնել: Այդպահի վտանգաւոր ձգտումն ագերիշանութեան տակն առնել: Այդպահի վտանգաւոր մելքոն 1185 մելքոն բորբոքուեց Կիլիկիայի Ռուբինեանց Լեռն Բ.-ի շըանում (1185—1219), որը, գեռ Խչան եղած ժամանակ, յաջող յաղթութիւնները իւր երկիրը ընդարձակեց, սահմանակից իկոնիայի, Հալէպի և ըով իւր երկիրը ընդարձակեց, ասհմանակից իկոնիայի, Հալէպի և Դամակոսի սուլթաններից շատ տեղեր իւր կալուածքների հետ Դամակոսի սուլթաններից տուեց և յետոյ ժողոմիացնեց, երկիրն լիակատար խաղաղութիւն տուեց, վաղարքները վարորութեան մասին հոգալ սկսեց, շատ վանքեր, դպրոցներ, վրաբանոցներ, հիւանդանոցներ և որբանոցներ չիւնեց, երկրագործուհիւանոցներ, վաճառականութիւնը և նաւագնացութիւնը ծաղկեցրեց: Ազթիւնը, վաճառականութիւնը և նաւագնացութիւնը ժաղկեցրեց: Ազթիւնը, վաճառականութիւնն էլ թէ սորա ժամանակ, թէ առաջ և թէ յեղային գրականութիւնն էլ թէ սորա ժամանակ, թէ յեղային գրագանութիւնն էլ թէ սորա աղաքաղաքական թուղթը կոչուած կոնդակով. զօթքներով և աննման «Ընդհանրական թուղթ» կոչուած կոնդակով. Միիթար Գօշն՝ իւր պատուական «Դատաստանագրգով»: Սամուել Միիթար Գօշն՝ իւր պատուական ժամանակադրութեամբ, նովհաննէս, սարսկեցին՝ իւր պատուական ժամանակադրութեամբ. Մատկաւագ կոչուած, վարդապետը՝ իւր իմաստալի գրուածքներով. Մատկաւագ կոչուած, վարդապետը՝ իւր իմաստալի գրուածքների նկարագրութիւններով, և այն:

Լեռն Բ.-ը, օգուտ քաղելով «Խաչակրաց» պատկերագմներից, կերպ ցոյց տուած օգնութեան պատճառուով, կարողացաւ իւր ամեն կերպ ցոյց տուած օգնութեան պատճառուով, կարող կայսրից, Հռովմի պապի համաձայնութեամականի Հենրիկոս Զ.-ըրդ կայսրից, Հռովմի պապի համաձայնութեամբ, 1198 թուին արքայական թագ և առիւծանշան գրօշակ թեամբ, Տարսոնի մայր Եկեղեցուո՞ւթեամբ ստանալ ու փառաւորը կերպով «Խաչակրաց» պատկերագմներից, Հայոց Գրիգոր Զ. կաթուղիկոսի ձեռքով: Իսկ թէ Լաոծութիւնը՝ մեր Հայոց Գրիգոր Զ. կաթուղիկոսի ձեռքով: Իսկ թէ Լաոծութիւնը՝ մեր Հայոց Գրիգոր Զ. կաթուղիկոսի ձեռքով: Իսկ թէ Լաոծութիւնը՝ մեր Հայոց Գրիգոր Զ. կաթուղիկոսի ձեռքով: Հայոց Գրիգոր Զ. կաթուղիկոսի ձեռքով: Իսկ թէ Լաոծութիւնը՝ մեր Հայոց Գրիգոր Զ. կաթուղիկոսի ձեռքով:

համար, Սսի ժողովով հաւանութիւն տուեց, որը ստորագրեցին՝ կաթուղիկոսը և 12 եպիսկոպոս, որոնց մէջ էր օտարամոլ կործանիչ ողով տոգորուածների հոչակաւոր պարագութիւն ներսէս համբրոնացին. դուրանից յետոյ միայն կեռնին յաշորուեցաւ թագաւոր օծուիլ, որին Յունաց կայսրը ևս թագ ուղարկեց, որով նորան կիլիկիայի տէր ճանաչեց: Թագաւորութիւնից յետոյ էլ նոր օծուած թագաւորը, իւր մտերմութիւնը Հռովմի պապի հետ պահապանեց և լատին հոգևորականներին իւր երկրում ազատութիւն տուեց, լաւ չ'ըմբոնելով նոյս վտանգաւոր ձգտումները:

Լուն Բ.-ից առաջ էլ Բիւզանդիոնը կիլիկիայոց հետ յարաբերութիւններ սկսեց և իւր կողմից միութեան հետեւալ պահանջները դրեց—1)՝ Քաղկեդոնի ժողովը ընդունել, 2)՝ բացայաց խօսքերով Քրիստոսի երկու բնութիւն ունենալը դաւանել, քանի որ մենք ամի բնութիւն ասում ենք Բանի և Մարմնի անբաժանելի ու անձառմիաժամանակ կատարել, որոնց պատճառով Գրիգոր Դ. կաթուղիկոսը, որ Տղայ էր կոչում, Հռոմեայում 1179 թուին, 33 եպիսկոպոսի մասնակցութեամբ, մի ամօթաբեր ժողով կազմեց, ուր, միութեան գործը զլուխ բերելու նպատակով ներսէս համբրոնացու պերճախօս ատենաբանութեան ճնշման տակ, վերոյիշեալ առաջարկութիւնները ընդունել որոշեցին, որոնք սարսափելի դիմադրութիւն ծագեցըին մեր Հիւսիս-Մրելեան հոգևորականների մէջ, որոնցից նշանաւորներն էին Զորոգետացի, Սիւնեցի և Նիրակացի եկեղեցականները, իրանց թե ու թիկունք ունենալով Հաղբատայ Խոսրովանուշաշէն հոչակաւոր և Նշան վանքի սրբազոր Գրիգոր արքեպիսկոպոս «Ճուտէ՛րդի» վանահօրը, որի հետ Կիլիկիայի օտարամոլ հոգևոր հայրելը «առւր» գրագութիւններ ունեցան և աշխատեցին նորան, իւր համակրողների հետ միասին, սև գուրս բերել, իսկ իրանց կոսմոսօլիտ ողին քողարկել. բայց բոլորովին անյաջող:

Լունը լաւ յարաբերութիւն ունեցաւ և Վրաց թագաւորութեան հետ—հայազգի Երկանաբարպուկ-Արդութեան նշանաւոր Զաքարիա սպասալարի և իվանէ Աթարէկի օրերին, երբ սոքա Մեծ-Հայաստանը, իւր հոչակաւոր Անիուլ տիրեցին և Երկրին խաղաղութիւն տուին, որը վրդովաւեցաւ միայն կրօնական աչքի ընկնող հետեւալ դէպքով: Վրացիք, մեր Եկեղեցուց ՎI դարի վերջում հետանալով, Քաղկեդոնականութիւնը ընդունեցին և իրանց Երկրի Հայերին կրօնական վարչութիւնների տակ տուին անյաջող:

Հալածանքների ենթարկել սկսեցին, որի հետեւանքն այն եղաւ, որ շատ Հայեր, զանազան ժամանակներում, իրանց հաւատը թողին, շատ Քաղկեդոնականներ դարձան և վրացիութեան հետ ձուղուեցան: Զաքարիա սպասալարն էլ Վրացիներից ստիպուած, Կիլիկիայի մեր կաքարիա սպասալարն էլ Վրացիներից ստիպուած, Կիլիկիայի մեր կաթուղիկոսին ու Լուս Բ. թագաւորին դիմեց՝ պատերազմների ժամանական իրանց (վրան) և պատամանակ իրան իրաւունք տալու՝ շարժական խորան (վրան) և պատամանակ իրան իրաւունք վրացիների մանածել, բարի էլ շարժական սեղան (վրանակ անշարժ վէմքարի) մանածել, իսկ ո. կուսի Վերափոխումը և Խաչվերացի էլ տօնը Վրացիների հետ միաժամանակ կատարել: Լուս թագաւորը 1204 թուին կաթուղիկոմիաժամանակ կատարել: Լուս թագաւորը 1204 թուին կաթուղիկոմիաժամանակ կատարել և խնդրած արագին առաջարկեց Սլա քաղաքում ժողով գումարել և խնդրած արագին առաջարկի սնորհել: Ժողովը «բարեկամաբար» սպատանութիւնը Զաքարիային չնորհել: Ժողովը «բարեկամաբար» սպատանութիւնը Զաքարիայի ժողովեց, որին էլ թագաւորի և կաթուղիկոսի կողմից սպատանութիւնը յարգեց, մասնաւոր կաթուղիկոսի կողմից ժողովի որոշումները ուղարկուեցան: Զաքարիան 1205 թուին Լուսի ժողովի որոշումները ուղարկուեցան: Զաքարիան 1205 թուին Լուսի ժողովի որոշումները անպայման ընդունած քաղաքութեամբ, Սուտէկորդու կողմն անցան, պահպանելով կանոնական էլ, Տուտէորդու հիմնաւոր բացատրութեամբ, խիստ դիմաքանիսն էլ, Տուտէորդու հիմնաւոր բացատրութեամբ, որից ոգերուած միւս վանքերի միաբաններն ըրութիւն ցոյց առուին, որից ոգերուած դիմադրութիւն ծագեցըին և անդ Զաքարիայի առաջարկութիւնները բացէ ՚ի բաց մերժեցին և անդ մենայն սրտոտութեամբ Տուտէորդու կողմն անցան, պահպանելով Հայաստանեաց Եկեղեցու սրբագրուուած սովորութիւնները, լաւ հասկանալով, որ «մեր Աղդային Եկեղեցուց դուրս փրկութիւն չ'կայ», հասկանալով, որ «մեր Աղդային Եկեղեցուց դուրս փրկութիւն չ'կայ», մանաւանդ որ թոյլը միշտ զօրեղի որկորը կ'ընկնէր և կ'կործանուէր, մանաւանդ որ թոյլը միշտ զօրեղի որկորը մէջ տեղը չ'ընկնէր, միացման եթէ դաւանանքների լարդութիւնները մէջ տեղը չ'ընկնէր, միացման գէպգում մենք կ'տուժէինք: ՚ի զուր էր Զաքարիան իշխանական գաղութ և բարկութեամբ ստիպուած, որ իւր «մասնաւոր» հանապարասատով և բարկութեամբ ստիպուած, որ իւր հանաման Եկեղեցու հով ձեռք բերած իրաւունքները ընդունեն և մեր անման Եկեղեցու հով ձեռք բերած իրաւունքները մտցնեն, քանի որ դոքա մեր ներքին կեանքի մէջ փոփովառութիւններ մտցնեն, քանի որ դոքա մեր «Աղդային Ընդհանուր ժողովի» բովով չեն անցել:

9). Բացի վերոյիշեալ նշանաւոր Աղդային տօներից՝ մեր Եկեղեցին տօնում է Յովհան Որոտնեցու եւ Գրիգոր ու Մովսէս Ղեցին տօնում է Յովհան Որոտնեցու եւ Գրիգոր ու Մովսէս Ղեցին տօնում է Յովհան Որոտնեցու որոնց մասին այստեղ համար պատմական տեղեկութիւններն են առաջ բերելու:

Կիլիկիայից կաթողիկութիւնը տարածուեցաւ ամբողջ Հայաստանում: 1333 թուականին Հոռովմի պատը Հայաստանի համար Աղդային պատմականի «Մարտաղ» քաղաքի մօտ «արքեպիսկոպոսական» տըրպատականի «Մարտաղ» քաղաքի մօտ «արքեպիսկոպոսական» վարչութիւններից, որոնցից առաջինը Եկեղեցու եղաւ:

պետ Քոնեցին, սա, պապականութիւնը ընդունելով, Ունիթոռների կամ Միարարների միաբանութիւն կազմեց, որը ամեն կերպ սկսեց Հայոց մէջ ատելութեան որոմ ցանել և կրօնափոխութիւն առաջ բերել: Շենիթոռների կենդրուններն էին Երնջակի Քոնա վանքը, Հին-Նախիջևանը, Թիֆլիսը, Ռումիան, Կարինը, և այլն: Մեր Հայ վանքերը և վանականները, այս աղքակործան վտանգը տեսնելով, սկսեցին աւելի եռանդով կրօնափոխութեանը դիմադրել, որի համար նոքա կամեցան վարդապետական հմտութեամբ զինուած նոր սերունդներ պատրաստել, որպիսի գործունէութեան մէջ նշանաւոր դեր խաղացին —՝ Եսայի Նշեցին, 2)՝ Յովհան Ռոբանեցին և 3)՝ Գրիգոր Տաթևացին: Տաննուչըսերորդ դարի սկզբումն Եսայի վարդապետի մօտ (Գայլի-ձորումն) շատ ուսումնածարաւ աշակերտներ հաւաքուցան, որոնց մէջ էր և՝ գայթակղութեան առաջնորդ Յովհան Քոնեցին, սա, իւր վարդապետի քարոզները չ'սելով, պապականութիւնը ընդունեց և անվերջ կործանիչ գայթակղութիւնների սկիզբը դրեց: Եսայի Նշեցու աշակերտն էր և՝ Յովհան Ռուտնեցին, Ուը յաջողութեամբ կարողացաւ մաքառել Ունիթոռների դէմ Աստուծացին գիտութիւններով և հանճարեղ ատենախօսութիւնով: Սա, չսելով, որ ունիթոռները այս ինչ կամ այն ինչ տեղ կրօնական վէճեր են սկսել Հայ հոգևորականների հետ, կայծակի արագութեամբ հասնում էր և հրաբորքոք ատենաբանութիւններով կիսապղտոր ունկնդիրներին բաւականութիւն պատճառում և գայթակղուածներին, Հայ իշխանների միջոցով, սաստում ու հալածանքների ենթարկում: Յովհանը, չ'բաւականանալով իւր իրական գործունէութեամբ, կամեցաւ և՝ մաքառող աշակերտներ պատրաստել՝ պապականութեան տարածուելուն արգելք լինելու նպատակով: Արդարեւ՝ Սա ունեցաւ բազմաթիւ աշակերտներ, որոնց մէջ մեծ հոչակ ստացաւ Դրիգոր Տաթեւացին իւր ճարտար կրակոս լեզով, տոկուն բնաւորութեամբ և հարուստ էլ գիտութեամբ: Սա ևս աշակերտներ պատրաստեց և ժողովրդին քարոզելով, քաջարար հոգեսր պատերազմ մղեց ունիթոռների դէմ, նոցա աղքակործան որոգայթները մերկացնելով:

Ցովիան Որտունեցին և Գրիգոր Տաթևացին վանահայր եղան Տաթևում և ուսուցիչ այնտեղի «Վարդապետարանում»։ Սոցա աշակերտների մէջ ամենից նշանաւորները հանդիսացան Մովսէս (Տաթեւացի) և Մաղաքիա վարդապետները, որոնք նոյնպէս փառաւոր կերպով մաքառեցին կաթոլիկութեան դէմ թէ խօսքով և թէ զործով։

Ունիթուները, Մաղաքիա վարդապետից ազատուելու նպատակով.
Նորան թունաւորեցին:

18-րդ դարի վերջում «Սիմէօն Մ'եծագործ» կաթողիկոսը սահմանեց ունիթուների դէմ աննման մաքառող Յովհան Որտոնեցու և Գրիգոր ու Մովսէ Տաթևացիների յիշատակը, որոնց երախտապարտ Հայերը «երրորդ լրաւարիչ» անուանեցին, մեր Ազգային Եկեղեցում փառաւոր կերպով մշտապէս տօնել:

ՊԱՐ (ՊԱՀՔ, ՊԱՀԵՑՈՂՈՒԹԻՒՆ),

մենից առաջ ցանկանում է, պակաս սնունդ տւող կերակրի գործածութիւնով, մեր մէջ թուլացնել թէ՛ զգայականութիւնը և թէ՛ մարմնական կրերի իշխանութիւնը ու զօրութիւնը, որոնց փոխարէն կամենում է ոգուն մարմնի վերայ տիրապետող դարձնել, որպէսզի պաս պահողը հեշտութեամբ կարողանայ իւր «զանազան կրքերի» հետ մաքառել: Հետեապէս՝ որոշ կերակրից զսպելը քրիստոնէի համար պաս պահելու ո՛չ թէ նպատակն է համարւում, այլ՝ միջոցը, որ դորանով իւր հոգեկան զօրութիւնները ամրապնդել և կազդուրել կարողանայ:

Ս. Եկեղեցին մեզ սովորեցնում է, որ մէնք մարմնական պասի հետ անշուշտ միացնենք և «հոգեկան» պաս՝ մեր մէջ «առաքինի գործեր» անելու սուրբ պարտականութիւնը աւելի զօրացնելու նպատակով: Պաս պահելը մեզ պարտաւորեցնում է «մերձաւորների հետ արդար վարմունք ունենալ, մեր կրտսեր եղբայրներին գթութիւն ցոյց տալ, աղքատներին կերակրել, պանդուխտներին օթեանել և մեզ էլ հոգեպէս դաստիարակել», որպէսզի դուրանով կարողանանք մեր մէջ բոյն դրած կատաղութիւնը, չարութիւնը. բարկութիւնը, «հեշտասիրութիւնը» և ուրիշ վատ կրքերը խեղել և ամենայն կերպ «ժուժկալ» կեանք վարել:

Հնումն ծոմ էլ էր պահւում, որը լինում էր օրական և շաբաթական. օրական ծոմապահները առաւօտից մինչև երեկոյ ոչինչ չէին ուտում, միայն երեկոյեան «հաց ու ջրով» էին իրանց ծոմը բաց անում. մէնք՝ Հայերս՝ ծոմ բացանելը աղով ու հացով էինք կատարում, որի պատճառուվ Մեծ Պասը «Աղուացից օրեր» էինք անուանում: Շաբաթական ծոմապահները ծոմը մի շաբաթ էին պահում.՝ միայն այժմ վերև յիշած երկտեսակ ծոմապահութիւնը մեր մէջ իւր դոյութիւնը կորցրել է բոլորովին:

Պատերը լինում են Միօրեայ և Բազմօրեայ: Առաջինին են պատկանում՝ 1) «Զորեքարթուայ» պասը, իբրև յիշատակ այն «դաւնութեան», որը Յուլիան պատճառեց, երբ Յիսուս-Քրիստոսին մատնեց, և 2) «Ուրբաթ» օրուանը, որի միջոցին Յիսուս-Քրիստոսի «չարչարանքներն ու մահն» են յիշատակւում և փառաբանուում:

Բազմօրեայ, կամ շաբաթական, պատերից նշանաւորներն էլ սոքա են—Այս ծննդիան, որ սկսում է Դեկտեմբերի 30-ից և շարունակում մինչև Յունուարի 5-ը. սա պահուում է ՚ի պատիւ Յիսուս-Քրիստոսի ծննդեան տօնի:

—Բ). Առաջաւրաց. 5 օր. սա Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի 66 օրուայ քարոզի յիշատակի համար է, երբ մեր բոլոր Հայերին, Տըրդատի հետ միասին, «Սուրբը» քրիստոնեայ դարձեց. այս պատիւ ժողովուրդը ս. Սարգսի պաս էլ է կոչում, որովհետեւ սուրբաթ օրն և ս. Սարգսի տօնն է լինում, թէև դա կարող է և ուրիշ օր էլ կատարուիլ:

Գ). Մեծ Պաս (պահը): Սա Զատկից առաջ 7 շաբաթ է տեսում և երկու մասից բաղկանում—մէկը՝ Քառասնորդականից, իր մէկը՝ Փրկչի 40 օր պաս պահելու օրինակ, որը վերջանում է Մեծ քարոզիչի 6-րդ շաբաթուայ «ուրբաթ» օրը, իսկ միւսը՝ Աւագ Շաբաթից, Յիսուս-Քրիստոսի երկրաւոր կեանքի «Վերջին օրերի կրած չարչարանքները և մահը» մաարելուու: Այդ երկու օրը, այսինքն չարչարանքները և մահը մաարելու: Կամ ծառզարդարութ, վերև Ղաղարու Յարութիւնը և Ծաղկաղարդը (կամ ծառզարդարութ), վերև լիշած երկկարգ պատերը միմեանց հետ կապելու նշանակութիւնն ունին:

Մեծ Պասի «կիւրակիները», մինչև Ծաղկաղարդը, առանձին-առանձին անուններ ունին, որոնք հետեւաներն են.—

1) Առաջինը և երկրորդը Արտաքսման կիւրակիներ են անուանում, որոնց ժամանակ մեր Եկեղեցին յիշում է և ողբում Արտաքսմի կործանիչ պատուիրանազանցութիւնը և Դրախտից արտաքսուիդակով, որից ստիպուած մեզ սովորեցնում է՝ պաս պահել եւ մերը, որից ստիպուած մեզ համար նոր ու ազնիւ կեանք մեղքերը քաւել, աշխատելով՝ մեզ համար նոր ու ազնիւ կեանք հաստատել եւ հնի վատ կողմերը մեզանից հեռացնել:

2) Երրորդը Անառակի կիւրակի է կոչում: Արտաքսուականից կիւրակի ու լուսում, Եկեղեցին մեզ սուակով, որը մենք ս. Աւետարանից ենք լուս, Եկեղեցին մեզ սուակով, ու անք կամ յոյսը չկարեւ ինչքան էլ ծանր մեղքեր արած լինինք: «Փոքր երբէք յոյսը չկարեւ ինչքան էլ ծանր մեղքեր արած լինինք: 6

յոյս ուներ, որ իւր յանցաւոր որդին, որ առաջ սիրելի էր, կրկին կ'վերադառնայ: Եւ երբ նա իւր որդուն վերադարձած տեսաւ, այն ժամանակ—«գթաց և, վաղելով, նորա պարանոցն ընկաւ ու համբուրեց»: Եւ հէնց որ որդին «մեղյաց» եկաւ, հայրը նորան ոչ թէ միայն բոլորին ներեց, այլ և՛ նորա բոլոր առաջուայ իրաւունքները վերադարձրեց:

3) Չորրորդը Տնտեսի կիւրակի է անուանում: Այս օրուայ Աւետարանում կարդացւում են—1^o «Տնտեսի» և՛ 2^o «Մեծատան ու աղքատ Ղազարոսի» առակները: Առաջին առակում ցոյց է տրուում, որ հաշիւների մէջ «խարդախութիւնը անիրաւութիւն է», մանաւանդ որ անտեսը խկական չափերը իւր տիրոջ առաջ «կեղծում է» և անարդար վարժունք ու անազնութիւն ցոյց տալիս, որոնք պախարակելի են: Երկրորդ առակի միտքն էլ այս է: լաւ օրեր քաշող հարուստ անձը, որ իւր կեանքը միշտ «կեր ու խումով» է անցկացնում և ոչ մի բարի գործ չի անում,—դժոխք է գնում, իսկ Ղազարոսը, որ աղքատ էր և աղնիւ,—դրախտն է անցնում.—Եղբակացութիւն՝ պէտք է քարեկործութիւն անել և դրախտով զուարձանալ» և ոչ թէ՝ անպատճարեր ու անմարդասէր կեանք վարել:

4) Հինգերորդը այն Դատաւորի կիւրակին է, որ «ոչ Աստծուց էր վախենում և ոչ մարդկանցից ամաշում»: «Պատաստանն էլ միշտ անիրաւ կերպով էր անում և իւր անձի հանգստութեան համար աշխատում»: Այդպէս են վարւում, հարկաւ, «պարծեցողները, եսասէրները, ինքնահաւանները և գոռողները», որոնց դէմ Յիսուս-Քրիստոսը իւր «Փարիսեցու և Մաքսաւորի» առակն է առաջ բերում: Այդ հրաշալի Աւետարանական առակով մեր ու Եկեղեցին ցոյց է տալիս, թէ՝ մեր աղօթքը ինչպիսի աղօթք պէտք է լինի: Ինչպիսի արդար կեանք էլ որ քաշենք, այնուամենայնիւ՝ պէտք է իմանանք, որ մենք Աստծու առաջ մեր պարտքը միշտ չ'վճարող պարտականներ ենք երեսում: Մարդիկ կարող են Աստծու գթութիւնը ձեռք բերել իրանց սիրու ուղղել, և փրկութիւնը—կամ քաւութիւնը—«առաջինի գործեր անելու մէջ զտնել ու միխթարուիլ» միայն այն ժամանակ, երբ մաքսաւորի պէս խոնարհութիւն ցոյց կ'տան, երբ իրանց մեղաւորութիւնը «լաւ կ'հասկանան» և ոչ թէ հապատ Փարիսեցու նման իրանց քաջագործութիւններով ու առաքինութիւններով կ'պարծենան, և՛ երբ Աստծուն արտաստախան ու «սրտանց» աղօթքով կ'դիմեն: Այդ տեսակ ցանկութիւններով և գործերով պէտք է մարդիկ դէպի «Երկնային Հայրենիքը» ձգտին, Որին այնպիսի

սիրով պէտք է կպչին, ինչպէս կպած էին իրանց «Երկրային Հայրենիք» հետ Բարելոն գերի գնացած Հրէտաները, որոնք, իրանց Հայրենիքի կողծանելը և Տաճարի քանդելը յիշելով, հետեւեալ սիրութրատող Սաղմոսն էին երգում:—

«Բարելոնի գետերի մօտ՝ այնտեղ նստում էինք»,

«Եւ Սիօնը միտքները ըերելով՝ լավիս * էինք»,

Մեղանից ամեն մէկին յորդորելով՝ «սիրել իւր Երկրային Հայրենի Սուրբ Հոգը, սիրել իւր աննման Ազգի Լեզուն, սիրել իւր Ազգային Քրիստոնէական Եկեղեցին եւ սիրել իւր հայրենի սրբազան հնաւանդ Սովորութիւնները»:

5) Վեցերորդը Դալստեան կիւրակի է կոչում, որը սահմանուած է Քրիստոսի առաջին աշխարհ գալու» մեծ խորհուրդը բացարելու համար:

6) Եօթներորդ կիւրակին ծալղկազարդն է, որի նպատակն է Քրիստոսի Երուսաղէմ փառաւոր մտնելու յիշատակը պահպանել: Ծաղկազարդի օրը, Երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ, «Դոնարածական է լինում, որը Քրիստոսի «Երկրորդ Գալստեան և Անեղ Դաշեքն է լինում, որը Քրիստոսի կարգոց իրանց արած «գործերի ստանալիք վարձատրութիւնները յիշեցնում և մեղքերը քաւելու ու կեանքը ուղղելու հրաւէր կարդում»:

Դ). Ս. Հուսաւորչի պասեր:—Ս. Հուսաւորչի երեք տօնից մէկը—«Մուտն 'ի Վիրապն» Մեծ Պասին է գալիս. «Ելն 'ի Վիրապէն» տօնի անունով շաբաթական պատ չ'կայ. «Գիւտ Նշանացն» ունի շաբաթական պատ, որը 5 օր է տեսում: Այդ տօների ծագումն արգէն վերել պատմած եմ:

Ե), Վարդավառի. 9) Աստուածածնի Վերափոխման և է՝ յուաշվերացի պասեր: Վերջին երեք տօնի ծագումն, որոնց համար շաբաթական պատեր են պահւում՝ մինչև խկական տօնի կատարուիչարաթական պատեր, հինգ օր շաբաթական պատեր են բացատրած եմ նախընթաց գլուխներում:

Բացի վերև յիշած նշանաւոր բազմօրեայ պասերից՝ ժողովուրդ շատ յարգում է՝ 1^o «Եղիս Մարդարէի», 2^o «Յիսոնակի» և՛ 3^o Կը շատ յարգում է՝ գաղափարի պատմական պատերը, որոնց ամենայն ակնածու՝ Վ. Յակովիլի շաբաթական պատերը, որոնց ամենայն ակնածու է պահում: Յիսոնակի պատը ժողովրդի մէջ կոչում է և՛ Նախաթեամբ է պահում: Յիսոնակի պատը ժողովրդի մէջ կոչում է պատմական պատ:

Մեր Եկեղեցին ունի հինգ Նաւակատիք, Պրոնք—1՝ «Աստուածայայտնութեան», 2՝ «Յարութեան», 3՝ «Վարդավառի», 4՝ «Վերափոխման» և 5՝ «Խաչվերացի» նախընթաց օրն են պահուում. ուստի և այդ պատերը «Նաւակատեաց պատեր» էլ են՝ կոչուում: Նաւակատիքներին մեր Եկեղեցին միս գործածելը արգելում է, որպէսզի Հրէամերից ջոկուինք, Պրոնք այդ օրերին գոհ էին անուում:

Մեր Եկեղեցին ունի և «Տիկնոց Մեռելոց»՝ մեր ննջեցեալների յիշատակը «Նորոգելու» լճափը սովորութիւն, որի համար գերեզմանները օրհնուում են: «Հինգ Մեռելոցները» լինում են՝ վերև յիշած հինգ տօներից յետոյ՝ առաջին օրերը:—

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ:

ՕՐԻՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Բացի Աստուածապաշտութիւնից, որը հաւատացեալների համար որոշած ժամանակներում է կատարուում, կան և ծէսեր, Պրոնք զանազան ժամանակներում են լինում, երբ հաւատացեալները նոցա իրանց մասնաւոր հոգկորպէտքերի համար են պահանջում: Այդ ծէսերը՝ սովորաբար՝ մեր մէջ «Օրինակատարութիւններ» են անուանուում, որոնց պատկանում են, նախ՝ Եկեղեցական բոլոր «Խորհուրդները», որոնք թւով եօթն են և, երկրորդ՝ «թաղումն» և զանազան դէպքերի համար կատարուած՝ «մաղթանքներն ու կարգերը»: «Խորհուրդ» անուանելու պատճառն էլ այն է, որ գոքա «աներեւութապէս» և Հոգու Շնորհքով են զօրանուում:

Ա. ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ:

Եկեղեցական «Խորհուրդների» մէջ Մկրտութիւնը, մարդուս վերայ կատարելու ժամանակի համեմատ, առաջին տեղն է բռնուում, որի նպատակն է—1) Ագամային մեղքից՝ սրբուիլ, 2) Քրիստոնեայ կոչուելու իրաւունք ստանալ և 3) միւս խորհուրդները ընդունելու արժանանալ:

Այս խորհուրդը հաստատեց ինքը՝ մեր Տէր-Յիսուս-Քրիստոսը—¹⁾ իւր մկրտութեամբ Յորդանան գետում և՝
2)²⁾ Զիթենեաց սարի վերայ, համբառնալիս, իւր տուած
պատուէրով, որ ասաց—«Դնացէք, այսունետե սովորեցրէք և
մկրտեցէք¹⁾ բոլոր հեթանոսներին» Հօր, Որդու և Սուրբ
Հոգու անոնով»:

Մկրտութեան խորհուրդ կատարողը քահանան, կամ
դորանից բարձր ուրիշ սրբազնագործ պաշտօնեաները կա-
րող են լինիլ:

Ամենից առաջ մկրտողը Աստծու Տաճարում երեսում է
միայն տակի չորով, գոտին չ'կապած և առանց ոտնամանի, իրեն
սկզբնական ձշմարտութիւնից զրկուած անձնաւորութիւն։ Հին ժա-
մանակներում նա ըերւում էր տաճարի գաւիթը, որովհետեւ գեռ
անարժան էր համարում Աստծու Տաճ ներսը կանգնելու։ Բայց
ներկայումս որովհետեւ «գաւիթ չ'կայ», ուստի՝ մկրտողին կանգնեց-
նում են աղամարդկանց դասի յետեկի մասում, և ապա սկսում
«երդմնեցնելու» կարգը կատարելու Երդմնեցնելու համար քահանան
աղօթքներով խնդրում է Աստծուն իւր նոր ընտրուած զինորի
սրտի մէջ թագկացած և բոյն դրած չար ու նենգամիտ ողին ար-
տաքսել, որը մարդկային ազգին պղտորել է։ Երդմնեցնելու միջոցին
պատրաստումէ նարօտը, որը «կարմիր և սպիտակ» թելերից է լի-
նում հիւսուած։ Այդ սավրութեան սկիզբը Քրիստոնէութեան առա-
ջին դարերի հասակաւոր մկրտողների վլսին «պատակ» դնելն է հա-
մարւում, որը «յաղթութեան» նշանակութիւն ունէր. այժմ՝ պատակի
փոխարէն պարանոցից «Նարօտն» են կապում։ Երդմնեցնելոց յե-
տոյ՝ քահանան մկրտողին և կնքահօրն երեսով դէպի «արևմուտք»
է դարձնում և սատանայական գործողութիւններից հրաժարեցնել
տալիս, (արևմուտքը խաւարի և չարի, իսկ արենելքը՝ բարւոյ և լուսի
նշաններ են համարում), որից յետոյ կրկին դէպի «արենելք» է
դարձնում և «Հաւատատամքը» ասում, իրեւ նշան այն բանի, որ մը
կրտողը խոստանում է Քրիստոսին հնազանդուիլ և նորա հետեւող-
ների շարքը մտնել։ Դորանից յետոյ՝ սանիկը—նախ՝ բերւում է
«Ատեան» և ապա՝ «Աւաղանի» մօտ, ուր քահանան մկրտութեան

ջուրը աղօթքով և ո. Միւսոնով է օրհնում։ Ջուրը օրհնելուց յետոյ՝
երեխային քահանան, «անունը տալով», երեք անդամ ջրի մէջ է ըն-
կրպմում և ասում—առաջին անդամ «Յանուն Հօր», երկրորդ անդամ
կը մուգով, «և Որդոյ», իսկ երրորդ անդամ էլ՝ «և Հոգոյն Սրբոյ», և այն։
Այդ տեսակ ընկղմելովն արտայայտում է Խորհրդի բուն էութիւնը,
որն է՝ «մարմնական կեանքին մահ, իսկ հոգեսոր կեանքին—յարու-
թիւն կամ ծնունդ»։ Ընկղմելու գործողութիւնը լինում է «Ա. Եր-
բից բութեան» պատուի համար, իսկ «Երեք» անդամ ընկղմելն է՝
Քրիստոսի «Երեքօրեայ Թաղումն» է յիշեցնում։

Երեխային, ջրի մէջ ընկղմելուց յետոյ, «սպիտակ կտաւի» մէջ
են փաթաթում։ Անունը տալիս էլ միշտ ազգային՝ Քրիստոնէական
անուն են ընտրում։

Բ. Գ. Ռ. Ո Շ Մ.

Դրոշմի նպատակն է՝ նոր մկրտուածին հոգեպէս կագ-
գութելու համար՝ Ա. Հոգու Շնորհքը ինդրել։

Այս խորհուրդը հաստատուեցաւ այն ժամանակ, երբ—
1) Յիսուսը Յորդանում մկրտուելիս, Ա. Հոգին իջաւ
Նորա վերայ¹⁾, և 2)²⁾ երբ Առաքեալները Վերնատանը Ա.
Հոգու Շնորհքով գորացան։

Այս Խորհուրդը քահանան կատարում է մկրտութիւ-
նից անմիջապէս յետոյ, առանց ընդհատելու, որի համար
Ա. Միւսոնով գրոշմում է՝ ճակառը, աշերը, ականջները,
Ա. Միւսոնով գրոշմում է՝ ճակառը, սիրտը, քամակը և ոտ-
հոստելիքը, բերանը, ձեռքերը, սիրտը, քամակը և ոտ-
հոստելիքը, որոնցից ամեն մէկի համար իւր յարմարաւոր գոր-
քերը, որոնցից ամեն մէկի համար իւր յարմարաւոր գոր-
քերը, ծողութեան «յաջողութիւնն» է ինդրում։

Դրոշմից յետոյ մկրտուածին հաղորդում են Քրիստո-
սի Մարմնով և Արիւնով և յետոյ տուն տանում—մօրը
յանձնում։ Մկրտութիւնը, գրոշմով միասին, «Հկրկնուղ»
խորհուրդ է։

¹⁾ Մատթէոս—2819.

Գ. Ա. Պ. Շ Խ Ա. Բ Ո Ւ Ի Թ Ի Ի Ն ։

Ապաշխարութիւնը, որի նպատակն է մեղքերը «հասկանալ, ճանաչել, զղալ և կեանքի պակասութիւնները ուղղել», — բոլոր ժամանակներում նոյնն է եղել և նոյնն էլ պէտք է այսուհետեւ լինի: Իսկ ապաշխարութիւնը, իբրև «խորհուրդ», մեղքերը խոստովանելու և քահանայից թողութիւն ստանալու համար, զանազան գարերում միակերպ չի եղել: Առաքեաների ժամանակ և թէ Քրիստոնէութեան առաջին երեք դարում «թեթև մեղքերը առանձին էին խոստովանութեամ», այն էլ՝ քահանայի առաջ: Իսկ եթէ մէկը շատ «ծանր» մեղքի մէջ էր ընկնում, այն ժամանակ նա Եկեղեցուց բոլորովին «հեռացնութեր»: Երբոր «բանադրուածը» անկեղծ սրտով էր զղջում և կրկին Եկեղեցու մէջ ընդունուիլ ցանկանում, այն ժամանակ նա պարտաւորութեամ էր ամբողջ Եկեղեցու առաջ իւր մեղքը խոստովանուիլ և, նորա որոշման համեմատ, պատիժների զանազան աստիճանները անցկենալ իւր անկեղծ զղջումը ցոյց տալու նպատակով:

Պատիժների ժամանակամիջոցներն էլ, նայելով թէ՝ ինչպիսի ծանր յանցանքներ են գործուած, միատեսակ չէին լինում: Երբեմն զղջացողները պատժի էին Ենթարկութեամ «մի», կամ «եօթն» և կամ «տասնուհինգ» տարով: Պատահութեամ էր և այն, որ յանցաւորները ամբողջ կեանքի ընթացքում պատժուած էին մնում: Բայց և այսպէս՝ զղջալու ժամանակամիջոցը շատ անգամ «կրծաւութեր»՝ թէ զղջացողների անկեղծութեան և թէ խոստովանահայրերի միջնորդութեան համեմատ, որոնք՝ իրանց «մեղայ» գալու համար՝ «ստորագրութիւն» էին բերում և Եկեղեցու հետ իրանց հաշտեցնել ինդրում:

Ինչպէս «զղջալը» և «զղջացողների» մէկ դասակարգից միւս դասակարգ անցնելը» միշտ թէ «աղօթքով» և թէ

ձեռքը գլխին դնելով էր թոյլատրում», այսպէս էլ՝ մեղքերից «վերջնական թողութիւն ստանալը» ամբողջ Եկեղեցու առաջ թէ աղօթքով և թէ Եպիսկոպոսի, կամ տւագ քահանայի, ձեռքը գլխին դնելով էր կատարուած: «Հանդիսաւոր թողութիւն» տալու օրերն էին «Կիւրակիները», իսկ «հասարակ» զղջմանը՝ Գլխաւորապէս՝ «Աւագ-Հինգշաբթին»: Ապաշխարողներին արձակելու կարգը այդօրը, ինչպէս և այժմս, կատարուած էր նախքան ու Պատարագը, առաւօտեան ժամերգութիւնից յետ:

Երրորդ դարի վերջերից սկսած, զղջացողների «թուլութիւնը» և թէ զանազան «տիսուր օրինակները», որոնք բացակարայ խոստովանութիւնը չարախոսութեան և թէ մերձաւորին չ'յարգելու առարկայ էին դարձնում, վերջը «հասարակական» զղջումը «մասնաւոր» խոստովանութիւն «հասարակական» զղջումը «մասնաւոր» խոստովանութիւն «հասարակական» զղջումը «մի ժամանակ եպիսկոպոսարին, որի պատճառով էլ մի ժամանակ եպիսկոպոսները սահմանեցին, որ «աւագագոյն քահանաները», որոնք իրանց կեանքով և փորձառութեամբ յայտնի էին, — «խոստովանահայր» լինին և հրապարակական ապաշխարող քաշելուց հրաժարաւողներին խոստովանեցնեն:

Ապաշխարանքը հաստատեց Ինքը՝ մեր Տէր-Յիսուս Քրիստոսը, երբ իւր աշակերտներին մարդկանց մեղքերը թողնելու իշխանութիւն տուաւ, և սասց՝ «Առէթ Սուրբ Հոգին. եթէ մէկի մեղքը թողնուք, — թողնուած լինի. եթէ կապէք, — կապուած ¹⁾ մ'նայ»:

Ներկայութեամ ապաշխարանքը մեր մէջ այսպէս է կատարուած: Ապաշխարողը միքանի օր շարունակ Եկեղեցի է տարուած: Ապաշխարողը միքանի օր շարունակ Եկեղեցի է տարուած: Ապաշխարողը լսում, պաս պահուած, Աստծու գլխիս, ժամերգութիւնները լսում, պատիժների քարոզը լսում, իւր անխօսքերը կարգուած, քահանաների քարոզը լսում, իւր անխօսքը քահանքը քննադատութեան ենթարկուած և մեղքերը ցած կեանքը քննադատութեան ենթարկուած և մեղքերը ցոյց տակ գցում՝ արած լաւ գործերը շարու զղջում՝ հաշուի տակ գցում՝ արած լաւ գործերը շարու:

նակելու, իսկ վատերից բոլորովին հեռանալու նպատակով՝ Պատշաճաւոր պատրաստութիւնից յետոյ գալիս է քահանայի մօտ խոստովանուելու, որի առաջ չոքում է, «մեղան» լում, արած մեղքերը պատմում ե յետոյ իւր «յոյսն³») ու սէ-

ժանօթ. *) Յուրը՝ Աստուածալին ներքին շնորհք է, որ քրիստոնէին միշտ երջանկութիւն է խոստանում և միմնոյն ժամանակ հասկացնում, որ ամեն մի մարդ արդար վարձատրութիւնը միշտ իւր արած երկարին գործերի համեմատ կ'առանայ: Յորը մարդուս սիրաը պահպանում է և իւր աղնիւ նորատակին համանելու ճանապարհին՝ անընկճելի դարձնում: Նա զօրանում է թէ՛ հրապարակական⁴ և թէ՛ առանձնական⁵ ազօթքներով, որոնց մէջ ամենապատուականն է բազմարովանդակ՝ Տէրունականը⁶ (Հայրմեր):

Աէրն⁷ և Աստուածալին շնորհք է, որ մարդուն դրդում է՝ սիրել Աստծուն, սիրել իւր անձը և սիրել իւր մերձաւորներին: Աէրը մեղանից պահանջում է—աշխարհիս երեսին Աստծու Կամքի համաձայն ապրել և նորա այն բոլոր պատուիրանները և օրէնքները անկեղծ սրտով կատարել, որոնք բայսում են ինչպէս Հին-Աւետից, այնպէս էլ նորից: Այդ աեսակ Օրէնքները Քարոյական կամ Աստուածալին⁸ օրէնքներ են կոչում, որոնք «Բնական և Գերբնական» են լինում, վերջինս կոչում է և «Յայտնութեան» օրէնք: Բնական օրէնքի գեկավարն է մարդուս «Խողանակքը». «Յայտնութեան» օրէնքը նոյնն է, ինչ որ բնականը, միայն աւելի լրացրած, այն էլ՝ գոր առած:

Հին-Աւետից «Յայտնութեան» օրէ՛ քը Աստուած մեզ առեց Սովուէս մարդարի ձեռքով, նորն էլ շնորհեց մեզ Յիսուս-Քրիստոսը: Հին-օրէնքը, բովանդակութեան կողմից, լինում է՝ «Ճիսական, դաստաստանական և բարոյական»: Ծիսականը Աստուածալաշտութեան կարգերն ու ձերեն է սովորեցնում, դաստաստանականը՝ լանցարունելին «Արտօնելու» օրէնքներն է ներկայացնում, իսկ բարոյականը՝ առաքինի և բարեզաշտ կեանք քաշելու պամանները պահել առաջարկում: Վերջինիս մէջ ամենանշանաւորները Պատուիրաններն են, որոնք թուով տան են:

«Նոր օրէնքը» Յիսուս-Քրիստոսի նոսումից է բգիտում, Որը աւանդեցին մեզ թէ՛ առաքեանները և թէ՛ սոցա բաջորդները՝ Նոր-օրէնքը մեզ պատուիրում է՝ մեր մեղքերը ազալիարել, մեր կրքերը զապել, աշխարհիս անցաւոր վառքից և անմիտ ու կորստարեր վայելչութիւններից հետո կենալ, միմեանց յարգել ու ներել, աղքատներին օդնել, Աստծուն սիրել և բոլորի հետ մարդափրարար վարուիլ: Նոր-օրէնքի ծուծը կազմում են ինչպէս «Փնն Երանութիւնը», այնպէս էլ «Երան» վերայ արտաստանած Յիսուս-Քրիստոսի աննման և վսիմ քարոզութիւնները:

Վերև լիշաններից պարզ երկում է, որ, եթէ մարդս կամենում է աղնիւ ճանապարհով առաջ գնալ և կատարեալ լինիլ, պարտաւոր է իւր գործունէութեան ամեն մի կետը կշռադարել և ամեն աեսակ «մեղքերից»

ըը» դէպի Աստուած սրտանց արտայայտում. վերջը՝ քահանան, աշխարհիկ լեզուվ, մեղքի հոգեոր և մարմնաւոր վնասակարութիւնը բացատրելով, իբրև զգուշութիւն, առանձին խրատներ է տալիս, և, «թողութեան» յայտնի աղօթքը ասելով, ապաշխարող խոստովանողին արձակում Երբեմն քահանան, նայելով, թէ՛ զղացողը լիզմմտանքի բնութեան մէջ է, նորան, իբրև ապաշխարանք, մինչ զլութեան մէջ է, նորան, իբրև ապաշխարանք, միանի ազնիւ գործեր է կատարել տալիս և կամ միառ քանի ազնիւ գործեր է կատարել տալիս և կամ միառ ժամանակ՝ Ա. Հաղորդութիւնից զրկում:

Դ. ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԻՒՆԻՆ:

Հաղորդութեան նպատակն է, մեղքերը քաւելուց յետոյ, մեր Տէր Յիսուս-Քրիստոսի հետ միաւորութիւն, Որի օրինակը միշտ մեր կեանքի և գործողութիւնների լուսաւորինակը պէտք է լինի,

Այդ խորհուրդը հաստատել է ինքը՝ Յիսուսը՝ «Բաղարձակերպաց» տօնին, Վերնատանը, որի հանգամանօրէն բանակերպ, իսկ ներգործականը՝ մկրտութիւնից «Աւետու կատարման մասին և ցատրութիւնը թէ ծագման և թէ կատարման մասին և Պատարագի «Հաղորդութեան» բաժնում եմ տուած:

Հետո կենալ, որոնք լինում են՝ «Ակլլինական» և «Ներգործական»: Ակլլինականը նախամարդկային «անհնազանդութիւնն» է պատկերած Ակլլինականը նախամարդկայինը՝ մկրտութիւնից «Աւետու կատարման մեղքերը»: ցնում, իսկ ներգործականը՝ մկրտութիւնից «Աւետու կատարման մեղքերը»: ցնում, իսկ մահացու «Թեթեւ» և «մահացու» կաներգործականն էլ լինում է՝ «Թեթեւ» և «մահացու»: Թեթեւը՝ «ակամա» կաներգործականը լինում է՝ «Թեթեւ» և «մահացու»: Իսկ մահացուից արքունը, որը թէ՛ իրան տարուած մեղքն է, իսկ մահացուն՝ «Գիտութեամբ» արքունը, այն է վնասում և թէ՛ իւր մերձաւորներին: Մահացու մեղքերի շարքուն այն է վնասում և թէ՛ իւր մերձաւորներին: Մահացու մեղքերից պէտք է վախչելով վախչի պիտիներ կամ, որոնցից ամեն մէկը մեղքանից պէտք է վախչելով վախչի: Վախչի պահուութիւնը, նախանձը, բարկութիւնը, ծուլութիւնը, ագահուութիւնը, որկամուութիւնը, և բղաշանուութիւնը՝ (անարդ կրքերին և ցանթիւնը, որկամուութիւնը, և բղաշանուութիւնը): կութիւններին անձնատուր լինիլը):

b. ԶԵՐԱՎՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Զեռնադրութեան «Նպատակն» է Ազգային Քրիստոնէական Եկեղեցու համար հոգևոր պաշտօնեաներ պատրաստել: Այս խորհուրդը, որ «կրկնւում չէ», Յիսուս Քրիստոսը «հաստատեց» այն ժամանակ, երբ ինքը, համբառնալուց առաջ, Զիթենեաց սարի վերայ, աշակերտների գլխին՝ «Հար Զեռքերը *) ըարձացնելով, օրնեց եւ իրաւունք տուեց նոցա՝ հեթանոսներին ըարողել և մկրտել»:

Մեր Եկեղեցու բոլոր հոգևոր պաշտօնեաները մի դասակարգ են կազմում, որը «Հոգեար Նուիրապետութիւն» է կոչւում։ Նուիրապետութեան անդամները սորա են—

1). Հնագիտական հայրապետ, Միտրապոլիտ, Պատրիարք, Արքեպիսկոպոս, Եպիսկոպոս և Քորեպիսկոպոս:

«Հայրապետը» կոչում է «Քահանայապետ», «Հովոսապետ», «Եպիսկոպոսապետ», «Ճայրագլուխ Պատրիարք» և «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»։ Կաթողիկոսը, ամենահին ժամանակներից սկսած, քաղաքական ^{**}) ինչ դրութիւն էր ու

*) *Lm. l.* 2451:

**) Ծանօթ. Մէնք, Հայերս, շատ հին ժամանակներում, չորս «Հարլստոթիւն» ունեցանք — Հայկազանց, Արշակունիաց, Բագրատունեաց և Խուրինեանց:

«Հայկազնց» հարստութիւնը Հայկից սկսուեց, վաճայ ծովի մօտերքում հաստատուեց և շատ նահապետներ, տանուտէրներ, թագաւորներ ու կուսակալ—իշխաններ տուեց. Սա՞րացի միեւնալ ծովի «Վասպուրական» կոչուած երկիրներից, հետպհետէ և՝ «Արարատիան» աշխարհին տիրեց. Այս հարստութիւնը սկիզբն առաջ Քրիստոսի Ծննդից 2300 տարի առաջ և տեսեց մինչև 150 թուականը՝ դարձեալ Բիշտառուից առաջ:

«Արշակունիաց» հարստութիւնը սկսուեց «Պարթևական» Արշակ Մեծից, որը իւր կրտսեր վաղարշակ եղրօրը Հայոց վերայ անկախ թագաւոր կարգեց՝ Քրիստոսի Ծննդից 150 տարի առաջ։ Այս հարստութիւնը Հայաստանի ամենափառաւոր քջանը կազմեց և յատ

Նեցել ենք, Հայաստանեայց Եկեղեցու անկախի «ընդհանուր հոգեարք Պետր» եւ «Կառավարիչն» է համարուել, որին ենթարկուել են և թէ այժմս էլ ենթարկում են ինչպէս բոլոր հայ հոգեորականութիւնը, այնպէս էլ բոլոր հոգեոր գործերը։ Նա է մեր Ս. Միւռոնը օրհ-

№ 31. ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՊՕՂ

նում և եպիսկոպոսներ ձեռնադրում։ Կաթոլիկոսին ընտրում է ամբողջ Ազգը՝ իւր ընտրած պատգամաւորների միջոցով՝ «միայն» Ս. Էջմիածնի Տաճարում։ Ընտրութիւնից և Ռուսաց Կառավարութիւնից հաստատուելուց յետոյ՝ Կաթոլիկոսը Ս. Էջմիածնի Տաճարում՝ «Ազգային-Եկեղեցու իրաւունքները ամենայն անձնութրութեամբ պաշտպանել» է երգում և՝ ապա՝ օծում։ Օծում են նորան 12 եպիսկոպոս, որոնք օժման ժամանակ՝ «Քողն» են ձգում օծած գլուխն (պատ. 31), իբրև Հայրապետական գերիշխանու-

էլ քաջ ու խելացի թագաւորներ տուեց; Սորա վերջին գահակալը եղաւ Արտաշէս Գ.ը., որ չատ անկարգ կեանք վարող անձն էր: Հայ նախարարները, սորան ատելով, միքանի անդամ Ա. Սահակ կաթու-ղիկոսին առաջարկեցին՝ Պարսից թագաւորին խնդրել և Արտաշէսի տեղ պարսիկ մարզպան նշանակել, մանաւանդ որ Հայերը Պարսիկներից կախումն ունէին այդ ժամանակ. բայց հայրենասէր կաթուղի-կոսը միշտ էլ գառնութեամբ էր դոցա պատասխանում — «Իմ հիւան-կոսը միշտ էլ գառնութեամբ էր դոցա պատասխանում»: Առաջին ոչխարը ես չեմ կարող ուրիշ առողջ գազանի հետ փոխել, ո-րի առողջութիւնն իսկ մեզ համար պատուհաս է»: Վերջը՝ անմիտ նախարարները իրանցը արին և հարազատ թագաւորին տապալել տուին, որովհետեւ Պարսից թագաւորը Արտաշէսին իւր իշխանութիւ-նից 432 թուին զըկեց և տեղը պարսիկ պարզպան նշանակեց: Միա-ժամանակ հայրապետական գահից հեռացրեց և Ա. Սահակին, որի տեղ իրար յետից միքանի անարժան կաթուղիկոսներ կարգեց: Այս-

թեան իրաւունք, որպիսին ժողովուրդը՝ հնումն՝ պատռում էր, եթէ Կաթուլիկոսը բոլորովին չէր համշապատասխա-

պէս վերջացաւ Արշակունեաց հարստութիւնը և Լուսաւորչի ցեղից Հայրապետութիւնը, որոնցից առաջինը՝ 582 տարի տևեց, իսկ երկրորդը՝ 130:

Արշակունեաց հաբատութիւնը վերջանալով՝ առաջ եկաւ «Մամիկոնեան» նախարարական շրջանը—432-ից մինչև 693 թ., Բագրատունեաց, Սահատունեաց, Ռշտունեաց և Սիւնեաց հետ, մէջ ընդմէջ՝ խառն, և տունց բաւականաչափ տանութէրներ, սպարապետներ, կիւրապաղատներ, պատրիկներ և աւելի շատ՝ Մարզպաններ։ Այս շրջանի մարզպանների շարքում եղան և՝ շատ Պարսիկներ։ Սոքա, բոլորեքեանք, սկզբում Պարսկական տէրութիւնից նշանակուեցան, որովհետեւ ամբողջ Բուն Հայաստանը Պարսիկների իշխանութեան ներքոյ էր գտնւում. վերջը, քիչ ժամանակով, ազգեցութիւն ունեցան և՝ Յոյները։ Պարսից տէրութիւնը թուլանալով՝ Արաբները դուրս եկան, որոնք Յոյների հետ 647-ից մինչև 693 թ., պատերազմներ մղեցին Հայաստանի տիրապետութեան համար, և, յաջողութիւնը տանելով, վերջինս իրանց «Ոստիկանների կամ Ամիրանների» ծանր լծի տակ դրին մինչև 859 թ., որոնց մայրաքաղաքը «Դուինն» եղաւ։

Արաբական ոստիկանների լծի տակ եղած ժամանակ էլ առաջ եկաւ, Աշու Բագրատունու չնորհիւ, «Բագրատունեաց» հարստութիւնը, որ տեսք մինչև 1045 թիւը: Սորա մայրաքաղաքը եղաւ հոչակաւոր «Անին»: Բագրատունեաց հարստութիւնը վերջանալուց յետոյ, Կիլիկիայում, 1080 թուից, Ռուբէն իշխանի ջանքով, կազմուեցաւ Շուրբինեանց—«Պարոնութիւնը և Թագաւորութիւնը», որ տեսք մինչև Լուսինեան Լեռն վերջին թագաւորի բանտարկութիւնը, որ եղաւ Եղիպատում 1375 թուին: Սա Ռուբինեան տոհմի իգական ձիւղից էր՝ Ֆրանսիական ծագմամբ: Լեռնը, Սպանիայի թագաւորի միջնորդութեամբ բանտարկութիւնից աղատուելով, դնաց Հուոլմ, Մազրիթ և ապա՝ Փարիզ, ուր Ֆրանսիացիների և Անգլիացիների երկարատև ու կործանիչ պատերազմների հաշտարար միջնորդ հանդիսացաւ և կամեցաւ սոցա օգնութեամբ կրկին իւր Հայրենի թագը ձեռք բերել, միայն չ'յաջողուեցաւ, որովհետեւ իւր սկսած միջնորդութեան գլուխ չ'գալը և իւր մահը արգելք եղան իւր մտադրու-

նում Եկեղեցու ոգուն թէ իւր կեանքով և թէ գործու-
թեան. սա Փարիզում 1393 թուին մեռաւ և այնտեղ էլ թագաւո-
րապարել Կաթոլիկ ծիսով թաղուեցաւ:

Մեծ-Հայաստանում, բացի բռն թագաւորութիւնից, եղան և փոքրիկ Անկախ հայկական իշխանութիւններ, որոնցից նշանաւորներն էին—1) Վասպուրականի Սրբունեաց՝ թագաւորութիւնը (908-ից). 2)՝ Վանանդի Վասպուրականի Սրբունեաց՝ թագաւորութիւնը (968-ից). 3)՝ Սիրնեաց իշխակամ Կարսի Բագրատոսմի թագաւորութիւնը (970-ից). 4)՝ Լոռուայ Կիւրիկեան Բագրատոսնի թագաւորութիւնը (970—1169). 5)՝ Տառուայ Կամանարերդի Բագրատոսնի իշխանութիւնը. 6) Թիւնը (988). 5) Տառուայ Կամանարերդի Բագրատոսնի Սամիկոնեան Նախանդուանից թագաւորութիւնը 47)՝ Տառօնի Կ Սասունի Մամիկոնեան Նախանդուանից թագաւորութիւնը: Այդ լոլորդի միակ տռաւելութիւնն այն եղաւ, որ բարական իշխանութիւնը: Այդ լոլորդի միակ տռաւելութիւնն այն եղաւ, որ իրանց երկիրներում շինչեցին ինչպէս շատ վաճառքեր, այնպէս էլ շատ վաճառքան ուսումնարաններ:

Գագիկին աքսորելու և թագաւորութիւնը սովորական բուհերը Անի հասնելով, — Գետրոս Գետաղարձ կաթողիկոսը, բուելու լուրը Անի հասնելով, — Գետրոս Գետաղարձ կաթողիկոսը, որ Անին Յոյներին յանձնելու համար նոցանից իւր պահանջած վարձատրութիւնն էր ստացել, և Վետա-Մարգարեան տիրանենդ իշխաննեցատրութիւնն էր ստացել, և Վետա-Մարգարեան տիրանենդ իշխաննեցատրութիւնն էր ստացել, որ իրանց դաւաճանութեան յաղթանակով էին ցնծում, — Յուրը, որ իրանց դաւաճանութեան յաղթանակով էին ցնծում, — Յուր նաց կայսրին Անի քաղաքի 40 բանալին ուղարկեցին: Թէև անձնուէր «Վահրամեան» իշխանները, հայ զօրքը և Անոյ բնակիչները, մեծ ու փոքր, կին և տղամարդ, հերոսական անօրինակ յաշող կոխներ ունեցան, բայց վերջը յաղթուեցան և «Յունական» իշխանութիւնը ճանաչեցին:

նէութեամբ. պատռելը Հայրապետական Գահից «զրկուելու» նշանակութիւն ունէր:

Պարսկաստանի «Սելջուկեան»—թուրքերը, որոնք իրանց անունը իրանց ցեղապետ «Սելջուկից» ստացան, 1064 թ. Անին Ալ-փալանի առաջնորդութեամբ հիմնայատակ անելով, ամբողջ Հայաստանը հետպհետեւ Յոյներից խլեցին և իրանց չ'լսուած՝ բարբարոսութիւնները մինչև 1124 թիւը շարունակեցին:

Հայաստանի տիրապետութեան համար Սելջուկեանների հետ կուիւններ ունեցան և՝ «Վրացիք», որոնք Գիորգի թագաւորի և նորա հոչակաւոր գուասոր Թամարի ժամանակ աւելի զօրացան և իրանց իշխանութիւնը, մէջ ընդ մէջ, Արարատեան աշխարհում 1124-ից մինչև 1226 թ. շարունակեցին:

Մոնղոլ—Թաթարների շրջան, Տասներեքերորդ դարի սկզբում մի ահուելի շարժումն առաջ եկաւ Ասիայում, որտեղ կտոր-կտոր եղած Մոնղոլական ցեղերը Մեծ-աշխարհակալ Զինդիս-խանը միացրեց և, իւր կործանիչ ճանապարհների վերայ սարսափելի աւերածութիւններ ու կոտորածներ անելով, Պէկինից մինչև Կասպից ծովը մի ահագին թագաւորութիւն հիմնեց:

Զինդիս-խանի մահից յետոյ—1226-ից մինչև 1340 թ.,—այդ արենկեր Մոնղոլ—Թաթարներ Հայաստանը աւերեցին, իրար յետեկից ասպատակութիւնների գլուխ կանգնող Զէլալչդիին, Զարմաղան, Բաշու և Հուլաղու գաղանների առաջնորդութեամբ, որոնք, Անին կործանելով (հետն էլ Կարսը և ուրիշ քաղաքները)—1239 թ., ամբողջ Երկիրը «արեան ծով» լինեցին: Իսկ երբ դոքա էլ թուրացան, այն ժամանակ Բուն Հայաստանի զանազան մասերի տէրերը, մօտ 47 տարի, թուրքմէն, սլավիկ և քուրդ ցեղերն եղան. 1387-ից մինչև 1405 թուականն էլ արիւնարբու Լանկթեմուրը իւր արշաւանքները սկսեց, «Թաթարների» իշխանութիւնը վերականգնեց և ամբողջ Արևմտեան Ասիան, Հայաստանի հետ միասին, դարձեալ «արեան բաղանիք» դարձրեց:

Օսմանեան եւ Պարսկական շրջան՝ 1307 թուին՝ Մոնղոլների ասպատակութիւնների ճնշման տակ Թուրքեստանից դէպի արևմտաք փախած «Օսմանեան—Թուրքերը»՝ մի առանձին թագաւորութիւն կազմեցին Փոքր Ասիայում, որը թէև ահարկու Լանկթեմուրի խիստ հարուածները կերաւ, բայց և այնպէս՝ 15-դ դարի

Մենք այժմ ունինք և՛ երկու մասնաւոր կաթուղիւ-

սկզբից՝ սաստիկ զօրացաւ, Բիւղանդիայի փառաւոր կայսրութեան տէր դարձաւ, Մոհամմէդ Բ-ի ժամանակ (1453 թուին) կոստանդնուպոլիսը մեծ կուտով վերցրեց և կամաց-կամաց իրան հետ Եղիպատուը, Պաղեստինէն, Միջազգետքը, Ասորիքն ու Կիլիկիան միացրեց:—Օսմանցիք, որ իրանց անունը Օսման Սուլթանի անունից ստացան, Պարսկիների հետ Հայաստանի համար երկար տարիներ պատերազմ ներ ունեցան և ամբողջովին Նորան միայն 1585 թուականին նուանել կարողացան, Որը իրանց ձեռքում մինչև 1603 թուականը պահեցին, երբ Պարսկաստանում Շահարասը դուրս եկաւ, մեծ աւերմունք արեց, և Արեկելեան Հայաստանը կըկին յետ ստացաւ՝ մինչև Կուր և Երասմի գետերի աւագանները, Որը Պարսկաստանի ձեռքում մնաց միայն մինչեւ ուստաստանի քաջազգի տիրապետութեան հաստատուիլը:

Ուստական շրջան:

Եւրոպայի արեկելեան մասը, շատ հին ժամանակներից սկսած, բռնել էին Մլաւուն ազգերը, որոնք, Քրիստոսի Ծննդից յետոյ, մինչև իններորդ դարի կէսերը զանազան ցեղերի էին բաժանում: Այդ ցեղերի մէջ առաջնակարգ տեղն էին բռնում Նովգորոդի Սլաւոնները, որոնք, իրանց ներքին խոսվութիւններից և անկարգութիւններից ստիպուած, 862 թուին Բալտիկ ծովի միւս ափից Վարեալների «Մուս» կոչուած ցեղի իշխաններից իրանց կառավարիչ հրաւիրեցին: Հրաւէր ընդունողն եղաւ. Իիւրիկը, իւր երկու եղբօր հետ միասին, որ իւր գորգով Նովգորոդ նոտեց, նոր իշխանութիւն հաստատեց և «Իիւրիկեան» հարսաութիւն հիմնեց: Այդ իշխանութիւնը, հետզհետէ զօր կայսրութիւնը կազմեց: Որին վերև յիշած «Մուս» ցեղի տնունը տրուեց:

Հայերի յարարերութիւնը Ռուսաց հետ շատ վազուց է, 1060 թ. կիմ մեծ իշխան Ալէքսանդրը, Լեհաց դէմ ունեցած պատերազմում, Հայերի օգնութեամբ յաղթութիւնը տարաւ: 1659 թուին էլ Պարսկականի օգնութեան Հայ վաճառականների ընկերութիւնը Ռուսաց ներկայ «Ռուսմանեան» փառաւոր հարսաութիւն (1613-ից) երկրորդ թագաւոր Ալէքսանդրի Միխայլովիչին գոհարազարդ ոսկէ պատուական Գահ տար Ալէքսէյ Միխայլովիչին գոհարազարդ ոսկէ պատուական Գահ նուիրեց և վաճառականական դաշլ կապեց Ռուսաստանի հետ աւելի մօտիկ յարարերութիւնը Ռուսաց հետ սկսուեց միայն Պետրոս Մեծի մօտիկ յարարերութիւնը Ռուսաց հետ սկսուեց միայն Պետրոս Մեծի ժամանակ, 18-դ դարի սկզբից, երբ առեսրական յարարերութեան

կոս՝ Սսի և Աղթամարի, որոնք Ա. Եջմիածնի հայրապետ

հետ միացաւ և՝ քաղաքականը: Այս միջոցներին Գարաբաղի քելամսայի» Հայ մելիքները, Պարսիկներից նեղն ընկնելով՝ կամեցան նոցա լծից աղատուիլ և, Խուսաց ողորմած աէրութեան հովանաւորութեան աակ, ինքնուրոյն կառավարութիւն հաստատել որի համար նոքա, Աղուանից կաթուղիկոսի հետ միասին, բանակցութիւններ սկսեցին Պետրոս Մեծի և Բաւարիայի իշխանի հետ: Պետրոս Մեծը, Դերբենդը, Բաքուն և Գիլանը գրաւելուց յետոյ, անակնկալ կերպով իւր մայրաքաղաքը վերագարձաւ և ապատամբութեան գրօշակը բարձրացրած Հայերին թշնամու առաջ դժուար դրութեան մէջ թողեց:

Հայերը, յուսահատուած, Սիւնեցի Դաւիթ-Բէկին վրաստանից իրանց առաջնորդ հրավիրեցին, որը շատ մեծ ջարդեր տուեց Պարսիկներին և Օսմանցիներին 1722-ից մինչև 1728 թ.: Օսմանցոց վերայ ունեցած յաղթութիւններից յետոյ, Պարսկից շահը Դաւիթ-Բէկին Սիւնեաց իշխանաց—իշխան կարգեց և իւր անունով փող կտրելու իրաւոնք առւեց. միայն Հայերը, Դաւիթ-Բէկի մահից յետ, չ'կարողացան երկար պահել իրանց ձեռք բերած ազատութիւնը, որով հետև այդ ժամանակ Պարսկաստանում դուրս եկած Նադիր-շահը. Օսմանցոց հետ միքանի յաջող կուիւներ ունենալով, Արևելեան Հայաստանը, մինչև Երևանն ու Նախիջևանը՝ տիրեց: Նադիր-շահի մահից յետոյ մեծ երկպառակութիւններ և արիւնահեղ ներքին կուիւներ եղան Հայ մելիքների մէջ, ևս և՛ մեր երկրում բոյն դրած իսաների հետ (1747—1795 թ.):

Կատարինէ Բ. Մեծ Կայսրուհին, Խուսաց մեծապօք Գահի վերայ բազմելով 1762 թուից, Դարաբաղի Հայ մելիքների և Գանձասարի կաթողիկոսի հաւատարմութեան» երդմնապիրն ընդունեց (1787 թ.) և հրամայեց Պետրոս Մեծի վերցրած Դերբենդը, Բաքուն, և Շամախին կրկին գրաւել, որոնց նադիր-շահը վաղուց էր յետխել: 1795-ից մինչև 1797 թիւը Աղա-Մոհամմէդ-խանը՝ նախ՝ Վրաստանի Թիֆլիզ մայրաքաղաքը բարրարոսաբար քարուքանդ արեց, որովհետև Վրացիների վաղուց Խուսաց հովանաւորութեան տակ մտնելը (1783 թ.) նորան շատ էր զայրացրել, և յետոյ՝ մելիքների երկիր Դարաբաղը աւերեց, մանաւանդ որ առքա էլ էին Խուսաց հովանաւորութեան տակ դրել իրանց:

Պարսկաստանի ներքին խռովութիւնների լուրը և ծուշում

տական գերիշխանութիւնն են ընդունում և նորան են-

Աղա-Մոհամեդիշահի սպանութիւր տարածուելով, Ռուսաստանը 1801 թ., պաշտօնապէս Իւր հետ միացրեց Վրաստանը և Գուգարքի մի մասը (Սոմիւէթը). սորանից յետոյ կամաց-կամաց նուաճեց՝ Դարձ-բազը, Սրբարտեան երկրի մի մասը և ամբողջ Աղուանից աշխարհը: Պարսից իշխանութեան ներքոյ մնացին միայն Երևանը և Ա. Էջ-միածինը. Ռուսաց Պետութիւնը սոցա էլ, երկար կուներից յետ, 1827 թուին միացրեց. վերջը՝ Օսմանցոց հետ (1828 - 1829) պատե-րազմ սկսեց, Պարսիկներից և Սոցանից առաջ բոլոր երկիրներից «Հայկական աշխարհ» կազմեց և Դորան Տաճկա-Հայաստանից ու Պարսկա-Հայաստանից գաղթած Հայերով բնակեցրեց:

Հէնց այդ ժամանակներից սկսած՝ Խուռաց տէրութիւնը սկսեց դէպի Սովորան Տաճկաստանը առաջ խաղալ (1855 և 1877 թ.), մանաւանդ որ քրիստոնեաներին պաշտպանելու վսեմ բարոյական պարտականութիւնը Նա Ինքը իւր վերաց էր վեցընեւ:

Մեր Հայերը, երբ իրանց Բուն Երկրում քաղաքական և կրօնական հալածանքների ու նեղութիւնների ևնթալկուեցան, կամ՝ ուժի երկերների հետ առևտրական յարաբերութիւններ ունենալ կամեցան,—միշտ գաղթեցին, և իրանց թիւը 32 միլիոնից 5—7 միլիոնի հասցըին; Հայերի կործանիչ դաղթելը աւելի զարգացաւ վերին-Հայաստանի անխյանութեան ժամանակ, ևս և Ռուբրինեանց հարստուաստանի անխյանութեան ժամանակ, ես և Թուրքինեանց հարստուաստանի վերջանալուց յիտ, երբ մահմեդական ազգերը անչափ Հայեր, թիւնը վերջանալուց յիտ, երբ մահմեդական ազգերը անչափ Հայեր, կամ կոտորելով և կամ բռնութեամբ իրանց հաւատի դարձնելով, ոչնչացըին. թունաւոր գաղթականութեանը և Հայերի խիստ քչանալուն շատ նպաստեցին և Յոյները իրանց կրօնական ու քաղաքական խիստ հալածանքներով:

Վերին Հայաստանը, բարբարունիքի ձեռքով աւերտությոց վեց աւելի շատ գաղթական Հայեր տուեց Հարաւային Ռուսաստանին, Աւստրիային, Բալկանեան թերակղզուն, Կարպատեան լեռնաշղթայի առվայրին, իտալիան երկիրներին, Լիհաստանին (40,000 ընտանիք), իտալիա-րեկեան երկիրներին, և սիմայի գանազան մայր-ցամաք-ին (30,000 ընտ.) և Եւրոպայի ու Ասիայի գանազան:

Այդ տեսակ Հայերից բոլորովին ոչնչացան (Զիթ-Եկպալ կաթու-
լիկացած հայ եպիսկոպոսի և Յիսուսականների բանութիւնների շնոր-
հիւ) Կարպատեան արեելեան երկիրներ, Աւատրիա, Իտալիա և Լիհանատան

թարկւում։ Սսի Կաթուղիկոսը կոչւում է՝ «Ղ. Օթուղիկոս»

գաղթողները, որոնք, կաթողիկութիւն ընդունելով, կորցրին իրանց ազգութիւնը, մեզ լաւ համացնելով, որ ամեն տեղ էլ նոյն վտանգը կ'սպառնայ, եթէ «Ազգային Հայաստանեաց Եկեղեցու» հզօր կապը կարուի և ամեն մի Հայ ինքն իւր հաւատի տէրն ու անձնուրաց պաշտպանը չ'հանդիսանայ, լինի դա տղամարդ, լինի դա կինարմատ, ինչքան էլ օտար օդ լինի ծծած, օտար ջուր լինի խմած և օտար կեսնքի դառն ծովի մէջ լինի ընկած։

Այժմ էլ միքանի կարեոր պատմական համառօտ տեղեկութիւններ տանք մեր Կաթուղիկոսութեան կեանքի մասին։

Հայկազնեց ամբողջ շրջանում, և մի բան էլ աւել, Հայերը, «Կուսալշտ» լինելով, իրանց կրօնական դիմաւոր տեղը Արմաւիր քաղաքը ընդունեցին՝ իւր նուիրական «օսեաց» անտառով։

«Քրիստոնէութիւնը» Հայաստանում տարածուեց Արշակունիաց շրջանում, Քրիստոսի ծննդեան 34 թուից սկսած, որը «վերանորոգուեց» մեր Ս. Քրիգոր Լուսաւորիչ «առաջին կաթուղիկոսով» 301—303 թ., այդ ժամանակից մինչև 452 թ. մեր սրբազնն «Աթուանիստը» «Ս. Էջմիածինը» դարձաւ։

Մարզպանների, Ռատիկանների և մասսամբ էլ՝ Բագրատունեաց շրջանում մեր կաթուղիկոսները նստեցին Դուին քաղաքում՝ 452-ից մինչև 924 թ.: Այսուղից Ընդհանրական կաթուղիկոսութիւնը վասպուրականի Աղթամար կղզին անցաւ, ուր մինչև 972 թ. մնաց, չ'նայելով, որ այդ շրջանում երբեմն կաթուղիկոսները նստում էին և Արգինա, — կարճ ժամանակով։

Իսկ երբ Բագրատունեաց հարստութեան ժամանակ մեր «վանական կրթութիւնը» իւր բարերազդ վիճակին հասաւ և ներքին երկառակութիւնների էլ անիրաւ գլուխը՝ մասսամբ՝ ջախջախուեցաւ, այն ժամանակ մեր կաթուղիկոսները, վերջնականապէս, Շիրակ անցան և նստեցին, նախ «Արգինա», «Շիրակաւան» և ապա՝ 993-ից—Անի: Այսուեղ 70 տարի մնալով, Սենուկների արհաւիրքներից ստիպուած, մի առ ժամանակ բնակուեցան Թաւրլում և Ծամնդաւում, իսկ յետոյ իրանց բնակութիւնը հաստատեցին կրկին Անի մինչև 1113 թ.: Երբ Անին էլ իւր խաղաղութիւնը բոլորվին կորցրեց, այն ժամանակ Կաթուղիկոսական Աթուը Սև լերան «Կարմիր» վանքում և «Ծովք» բերդում 34 տարի թափառեց, իսկ

Տանն Կիլիկիոյ», իսկ Աղթամարինը — «Ղաթուղիկոս Տանն Աղթամարայ»։

Մեր Հայոց կաթուղիկոսները արտօնութիւն ունեին «Վրացիների» համար էլ կաթուղիկոսներ ձեռնադրել, որպիսի իրաւունք

1147 թուին էլ «Կիլիկիայի» Հոռմկլա բերդաքաղաքը փոխադրուեց, ուր մինչև 1294 թուականը մնաց, երբ յիշեալ Բերդաքաղաքը Եղիպտական Սարակինուների ձեռքով աւերուեց: Հոռմկլայից «Բնդհանուր Հայրապետական Աթուը» 1294 թուին Խուրինեանց թագաւորութեան Սիս մայրաքաղաքում հաստատուեց, ուր՝ մինչև 1441 թուի Գրիգոր Սուսաբէկեանց կաթուղիկոսի օրը՝ կեանք ունեցաւ, որովհետեւ այդ տարի «Ազգային Ընդհանուր Ժողով» կայացաւ և մեր ու Աթուը կրկին Ս. Էջմիածին փոխադրել որոշուեցաւ, Որի առաջին կաթուղիկոսը «Կիրակոս Վիրապեցին» ընտրուեցաւ: Այդ ժամանակից «Բնդհանուր կաթուղիկոսական Աթուը» իւր գոյութիւնը հաստատեց Ս. Էջմիածնում, պատմական «Աղթամարը» և «Սիսը» իւր «Տեղապահական» աթուներ համարելով։

Հնումն, մանաւանդ վերին Հայաստանում, երբ մահմեդականները փոփոխարար իրանց թրի ոյժը Հայի գլխին փողձեցին և կաթուղիկոսութիւնը սարսափելի տառապանքների ենթալիկեցին, մեր կաթուղիկոսները ամենաչարքաշ կեանք քաշեցին. ներկայումս է միայն կաթուղիկոսութիւնը «Խաղաղ և իսկ — հովուական» կեանք վարում, չնորհիւ Ռուսական Երկրի լեռներ Արծուի հզօր և ողորմած հովանաւորութեան։

Մեր եկեղեցու գոյութիւնը պահպանելու գործում անգին ծառայութիւն են մատուցել և մեր հոչակաւոր վանքերը՝ (իրանց գիտական, հեռատեսն և անձնուէր միաբաններով), որոնք եղել են մեզ համար և իրեր կրթութեան պատուական որորաններ։

Մեր վանքերից, զանազան ժամանակներում, նշանաւորները սոքահանացան՝ 1) «Ս. Էջմիածինը», IV դարից սկսած, «ուր», Կորինի առելով, «միշտ ինքնարերարար շատ ուսումնատենչ բազմութիւն էր գալիս՝ համարում և նստուածաբն գիտութեան ազգիրի վերաւ թափում»։ այսուհետեւ էլ պէտք է ադրբէս լինի։

2) «Խննապինեան ու Կարապետի վանքը», մանաւանդ VI դարում, որ առելով գուրս հկաւ հոչակաւոր Հ. Աթանաս տօմարագէտը, որ Մովսէս Եղիպարհեցի անուանի կաթուղիկոսին մեծ աջակցութիւն ցուց տուեց Հայկական աղդային «Տօմարը» 551 թուին կազմելու ժամանակ։

3) «Տաթկի» վանքը՝ իւր արդինաւէտ և երկարատե գոյութիւն ունեցող նշանաւոր Նիւնեաց Վարդապետարանով» — VI դարից սկսած, որտեղ վեց դարս եկան, զանազան ժամանակներում, շատ գիտնական ուսուցիչներ

սկսուեց Վրաց Լուսաւորիչ (Հովհաննեսի ընկերուհի) Նունէ Կուսից և տեսեց մինչև նոցա Կիւրիոն Կաթուղիկոսը, որը 597 թուին Յունաց Եկեղեցու հետ միացաւ, Քաղկեդոնի ժողովը ընդունեց և մեր Եկեղեցուց բաժանուեց:

Կաթուղիկոս ձեռնադրելու իրաւունք ունէին և Աղուանների համար, որոնց Աթոռի հիմքը դրեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ թու «Ս. Դրիգորիաց», Օրին հեթանոս Սղուան իշխանները ձիու ազուց կապեցին և Վատանեան դաշտում նահատակեցին:

Աղուանից երկիրը բռնում է այժմեան Բագուայ և Գանձակի

և պատմագիրներ, որոնք մեր Հաւատի և Աղգութեան անսասան վահաններ հանդիսացան, առ լայնի էր և իր հարուստ հաչակատը դրագարանով:

4)^o Արագածոտնի Ս. Խառուածածնի վանքը, (VII դարից), ուր ուսում առան Խանակ Ցորափորեցի և Ցովճան Օձնեցի նշանաւոր կաթուղիկոսները:

5)^o Եիրակաւ Դպրեկանքը և Արագարունեաց կամ Երասիսաձորի մենաստանը, վերջին Երկուսից էլ բաւականաշատ զիտոն հոգեսրականներ դուրս եկան VII դարից մինչև 13-դ դարը:

6)^o Գեղարքունեաց գաւառի Մաքենոց կամ Մաքենոցաց վանքը իր «միջնակարգ» դպրոցավ—VIII դարում, «բարձրագունը» համարում էր «Յիշնեաց Վարդապետարանը» իր «բարտունական» ամրիանով:

7)^o Խշունեաց Նարեկալի վանքը, Տ-րդ գարում, որտեղից ծնունդ առա սքանչելի հոգեսր լանաստեղծ Երիգոր Նարեկացին:

8)^o Հաղպատը և Խանահինը^a, XI և XII դ.դ., որտեղ ուսումնարաններից գուրս եկան, զանազան ժամանակներում, շատ վիտնական վարդապետներ և եկեղեցու անդուպական պաշտպաններ: Հաղպատը նշանաւոր էր և իր դրասնով, որ «ամենափարթամ գանձարան» էր կոչում:

9)^o Սկ Լեասը^a, Մարաշի մօտ, ուր ուսում առած զիտոն հոգեսրականներից նշանաւորն եղաւ Միթթար Գօշը:

10)^o Կարմիր վանքը (Քեսունի մօտ), որի դպրոցամ ևն ուսում առել (XII և XIII դարերում) Գրիգոր Գ. Պահաւունի և Ներսէս Շնորհալի պատուական կաթուղիկոսները, ևս և Սարգիս Շնորհալին, Ներսէս Լամբրոնացին, Դինասիոս Մեկնիչը, և ուրիշները:

11)^o Չօշալ վանքը, Աղստեհի վերաւ, XII դարում, ալտահից դուրս եկաւ նշանաւոր վիտնական Ցովճաննէս Վանական վարդապետը, ար վանքը Գօշը կառուցեց և իր դպրոցամ էլ գաւառիսուց:

12)^o XIII դարում—Ցովճաննէս Վանականի հիմնած Տաւոշի գլուխում առան զիտնական Մեծն Վարդան Բարձրեկցիկ^b և Այրակոս Պահականիցի^c վարդապետները, որոնցից ասածինը դրեց «Տիեզերական», իսկ Երկրորդը՝ Հայոց պատմութիւն, բացի իրանց ուրիշ «Ընտիր» Երկրից:

13)^o Սկանալ վանքը, իր դպրոցավ, որտեղ զիտութեամբ և որբակաց կեանքով շատ հոգեսրականներ են վարժուել:

նահանգները, որոնց մէջ նշանաւոր են՝ Արցախը և Ոտոհաց երկիրը: Աղուանից կաթուղիկոսների համար, զանազան ժամանակներում, աթոռանիստ նշանաւոր տեղեր եղել են՝ Պարտա՛ մայրագաղաքը, Ս. Գրիգորիսի դամբարանն Իմարասը, Դանձալիք, և Դանձալասարը: Աղուանից կաթուղիկոսութեան գոյութիւնը տեսեց Քրիստոսի 340 թուից, (Ս. Գրիգորիսի սկսած)՝ մինչև Հասան-Զալալեան Սարգիս կաթուղիկոսը և 1815 թուականին խսպառ վերջացաւ, երբ վերջինիցս, Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսի ցանկութեամբ, Ռուսաց տէրութեան միջոցով, կաթուղիկոսական ափազոսն աւնուեցաւ և Ղարաբաղի Միտրապօլիսութեան պատիւը չնորուեցաւ:

Սարգիս միտրապօլիսից յետոյ, 1830 թուին, Գանձասարում, Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսի օրհնութեամբ, միտրապօլիս եղաւ յիշեալ Սարգիս եղբօր որդի «Բաղդասար» արքեպիսկոպոսը, որը՝ 1836 թուի «Պօլոքէնիայի» զօրութեամբ՝ նշանակուեցաւ և Արցախի առաջին «առաջնորդ», «միտրապօլիս» տիտղոսով: 1854 թուին Բաղդասար միտրապօլիսը մեռնելով՝ առմիջա վերացաւ մեր մէջ և միտրապօլիս տիտղոսը:

Մեր պատրիարքները Երկուսն են, որոնցից մէկը նստում է Երուսաղէմում, իսկ միւսը՝ Կոստանդնուպոլսում: Գոքա գաւանաբանական հարցերում միայն Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետի «գերիշխանութիւնն» են ճանաչում, իսկ վարչական գործերում ղեկավարւում են այնպիսի իշխանութեամբ, որը եպիսկոպոսական իշխանութիւնից բարձր չէ:

Երուսաղէմի պատրիարքի գլխաւոր պարտականութիւնն է, բացի իւր թեմից, Սուրբ Գերեզմանի և միւս պրեզբետ վեղերի վերայ ունեցած մեր Աղքային «Երաւունքները պահպաններ»: Երուսաղէմի ընդհանուր պատրիարքութիւններ՝ մինչև Քաղկեդոնի ժողովից ծագած Երկար պատականի բաժանում էին անխափիր ամեն քրիստոնեայ ազգութիւններ՝ մինչև Քաղկեդոնի ժողովից ծագած Երկար պատականի բաժանում էր Երկու բանակի բաժանում, երբ բոլոր քրիստոնեաները Երկու բանակի բաժանում, ուեցան՝ Քաղկեդոնականներ և ոչքաղկեդոնականներ, և իրանց համար «առանձին» պատրիարքութիւններ ունենալ:

կամեցան. վերջիններիս պատկանում էին և Երուսաղէմի Հայերը: Երբ Յոյներից Արաբները Երուսաղէմը խլեցին, այն ժամանակ այնտեղի Հայերին էլ դռքա իրաւունք տուեցին 637 թուին իրանց համար «առանձին» պատրիարք ունենալ, աթոռը ո. Յակովեանց վանքում հաստատել և իւր իրաւասութեան տակ առնել թէ Երուսաղէմի և թէ շրջակաների Սոորի, Խպտի և Եթովպացի (Հաբէշ) եկեղեցականներն ու եկեղեցիները:

Կոստանդնուպոլիսի Հայոց պատրիարքի հովառութեան շրջանը աւելի չնդարձակ է. Նորա իրաւասութեան տակ են գտնւում ամբողջ «Տաճկա-Հայաստանի, Տաճկաստանի, Եւրոպայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի» Հայերը, որոնց կառավարելու համար առանձին «թեմնը» կան հաստատուած՝ կամ եպիսկոպոսների և կամ յաջորդ վարդապետների գեկավարութեամբ: Կոստանդնուպոլիսի Հայկական պատրիարքութեան սկիզբը 1461 թուից է. Դորա առաջին պատրիարքը Բրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսն եղաւ՝ Երկրորդ Մոհամեդի Սուլթանի համաձայնութեամբ:

Ներկայումս Տաճկա-հայերի գործերը—Հայերին շնորհած «Սահմանադրութեան» հոգով են ընթանում և զեկավարում—1)¹ 120 անդամից բաղկացած Ազգային Ընդհանուր, 2)² Կրօնական, 3)³ Քաղաքական և 4)⁴ Խառն «Ժողովներով». բոլորի մէջ էլ նախագահը Պատրիարքն է. առաջինում մասնակցում են գաւառներից ընտրուած պատգամաւորները, Երկրորդում—հոգեորականները, Երրորդում—աշխարհականները, իսկ չորրորդում՝ և հոգեորականները և աշխարհականները:

Եպիսկոպոս բառը Յունարէն է և նշանակում է՝ տեսուչ: Եպիսկոպոսը կարող է թեմի, կամ վիճակի, առաջնորդ լինի, քահանայ և եկեղեցական ստորին պաշտօնեաներ ձեռնադրել, եկեղեցի և պատրիարքներ օծել և թէ իրան յանձնուած ժողովով կրօնական ու բարոյական պէտքերը հոգալ և ամենայն սրբութեամբ պահպանել

իւր թեմի մէջ գտնուած Ազգային եկեղեցու աւանդական սովորութիւնները:

Եպիսկոպոսացուներին ընտրում է թեմի ժողովուրդը և հոգեռականութիւնը. ձեռնադրում է կաթողիկոսը ո. Էջմիածնի Մայր Տաճարում: Թէի Սոփ և Աղթամարի կաթողիկոսներն էլ են ձեռնադրում, միայն նոցա ձեռնադրածները իրանց թեմերի համար են:

Արքակիոպոսը այն հոգեօր աստիճանն ունի, ինչ աստիճան որ պատկանում է եպիսկոպոսին. միայն «արք» ասելով, ենան որ պատկանում է աւագութիւնն» է ցոյց արւում իրեւ ախտղոս: Քոյք եպիսկոպոսի իշխանութեանն է ենթարկում իրեւ միայն մի մասի կառավարիչ. այդ տիտղոսը այժմ գոյութեամի միայն մի մասի կառավարիչ. այդ տիտղոսը անորհում առանձին թիւն չ'ունի: «Արքութիւնը» Հայրապետն է չնորհում առանձին «կոնդակով»:

Անդր-Կովկասում, (որի մի մասն է և՛ Թուսա-Հայաստանը), մենք, Հայերս, ունինք Երևանի, Թիֆլիզի, Ղարաբաղի (Արցախի) և Շամախու, իսկ Մոսահյում՝ Հաշտարանի և Բեսարաբիայի թեմները. առաջինի Եպիսկոպոսականի և Բրեստիանը, Երկրորդինը՝ Թիֆլիզը, Երբորնիստ քաղաքն է Երևանը, Երկրորդինը՝ Շուշիին, հինգերորդինը՝ Պինը, Շուշիին, չորրորդինը՝ Շամախին, հինգերորդինը՝ Հաշտարիսանը և վեցերորդինը՝ Քիշինեւը: Բացի թեմակալ առաջնորդներից, իւրաքանչիւր թեմում կան և՛ յաջորդներ Ամեն մի թեմ ունի մէկ «Հոգեւոր Կոնսիստորիա»: և մէկ: Ամեն մի թեմ ունի մէկ «Հոգեւոր Կառավարութիւն»: առաջինի անդամ՝ կամ աւելի «Հոգեւոր Կառավարութիւն»: առաջինի անդամուների թիւն է չորս, իսկ Երկրորդինը՝ երկու, անդամուների անում են քահանաները. Կոնսիստորիայի «նախաթիւն անում են քահանաները. Կոնսիստորիայի «գահն» է առաջնորդը, իսկ չորսոր կառավարութեանը՝ յաջորդը:

Վարչական իշխանութեան կողմից բոլոր թեմերը են թարկում են Ս. Էջմիածնի «Սիւնհոգոսին» (Սիւնօդ), որի պետը:

Ս. Սիւնհոգոսի անդամները 8-ն են, որոնք միայն կուսակրօն գասակարգից Վեհափառ Կաթողիկոսից են նշանակութեամբ:

նակւում և Թագաւոր-Կայսրից հաստատվում:

Մեր բոլոր «Հոգերոր հաստատութիւնները» իրանց ամբողջ գործունէութեան մէջ հրահանգւում են կանոնադրութեամք (Պօլօժէնիէ), Որը մեզ առել է Ռուսաց Կառավարութիւնը 1836 թուին:

Փարսկա-Հայաստանի (Ատրպատականի) և Արեւելիան Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի Հայերն էլ երկու անկախթեմ են կազմում, որոնք անմիջապէս Ս. Էջմիածնի Կաթուղիկոսից ունին կախումն: Առաջինի առաջնորդանիստքաղաքն է «Թաւրիկը», իսկ երկրորդինը՝ «Նոր-Ջուղան» (Սպահանի մօտ):

2) Վարդապետի եւ քահանայի ձեռնադրութեան աստիճանը միևնուն է, միայն վարչական իշխանութեան կողմից «Վարդապետ» իրաւունքները մեծ են քահանայի իրաւունքներից: Վարդապետները՝ և դոցանից բարձր աստիճանի հոգեորականները՝ իրանց գլխին վեղար են կրում, որը կուսակրօն կեանքի նշան է համարում: «Վարդապետ» բառը, հին բացարութեամբ, նշանակում է վարժապետ կամ ուսուցիչ, գիտնական մաքով. կայ և՝ ծայրագոյն Վարդապետ, որի իրաւունքն է՝ Աստծու Խօսքը անարգել քարոզել. «Ծայրագոյն» բառը կոչումն է, որ արւում է Ընդհանրական Կաթուղիկոսի հրամանով և եպիսկոպոսի օրհնութեամբ: Հնումն «Ծայրագոյն Վարդապետ» դարձուածքի տեղ գործ էին ածում «Մեծ Վարդապետ»: «Քահանայ և երէց» բառերը, որոնցից առաջինը Քաղղերէն է, իսկ երկրորդը՝ Յունարէն, «Եկեղեցու պաշտօնեաները» են նշանակում: Քահանային ձեռնադրում է եպիսկոպոսը և Ս. Միւռոնով օծում, տալով նորան թէ «Ժողովուրդ հովուելու և թէ Եկեղեցու Ս. Խորհուրդներ կատարելու իրաւունք»: Քահանայ ձեռնադրուղ պէտք է ունենայ «Գիտութիւն», մանաւանդ կրօնական, ընտիր վարք ու բարք և հոգեորական գառնալու անկեղծ ներքին ձգտումն, մարմնական պակասութիւններից էլ պէտք է աղատ լիի:

«Քահանայութիւնը» եօթն աստիճան ունի -ա)՝ գունապանութիւն, բ)՝ ընթերցողութիւն, գ)՝ երդմնեցուցչութիւն, դ)՝ ջահճնկալութիւն, ե)՝ կիսասարկաւագութիւն, զ)՝ սարկաւագութիւն և է)՝ քահանայութիւն:

Եպիսկոպոսը, Մայր-Մաշտոցի համեմատ, քահանային ձեռնադրելիս, Ս. Միւռոնով օծում է նորա ձեռները և ճակատը. ձեռքն է տալիս սկիհը և մաղղման՝ սուրբ Ծննդաներով, և այդպիսով՝ ու. Պատարագ մատուցանելու իշխանութիւն շնորհում:

Քահանան, ձեռնադրուելուց անմիջապէս յետոյ, առանձին սհնեակում 40 օր ճգնում է և «Արքազնագործութիւնները» կատարելու մէջ վարդւում:

3) Սարկաւագ, Սարկաւագին ծեռնադրում է եպիսկոպոսը Պատարագին, Որի ժամանակ միայն նորա ձախ ուսին ուրար է ձգում: Սարկաւագը իրաւունք ունի «Ասուրբ Ծննդաները և Աւետարանը վերաբերել», «Վերջինս կարդալ» և «Հաւատի Հանգանակը» ասել: Հին ժամանակներում սարկաւագները՝ եպիսկոպոսների յանձնարարութեամբ՝ շատ բարեգործական հաստատութիւնների էլ «Վերատեսուչ» էին կարգւում:

«Իիսասարկաւագի» պաշտօնն է՝ պատարագիչ քահանային զգեստաւորել, զատարկ սկիհը Ծննդարան տանել և, ու. Պատարագը մատուցանելիս, «Այսասաւորել»:

Կիսասարկաւագին ձեռնադրում է եպիսկոպոսը, որի համար նորա ձախ ձեռքին «բազկուրար», կամ երկծալ ուրար է ձգում և ձեռքը դատարկ սկիհը, մաղղման և պատարագի զգեստաները ու խորհրդատեսր ատլիս:

«Զահճնկալը» կոչում է և՝ «Գպիլի». Զահճնկալութիւնը շնորհում է եպիսկոպոսը օրհնութեամբ, որի համար գպիլական ժամաշապիկի է հագինում և ձեռքը վասած աշտանակ ու բաժակաման տալիս, մանաւանդ որ գործ պարտականութիւնն է՝ Եկեղեցու «Զահերը» վառել, նշանարքը թիւել, և Բաժակը (դիմին) պատրաստել—առաջինը Քրիստոսի կենարար Մարտին և Երկրորդը՝ Արեան իշխանակը կատարելու նպատակով:

«Նրգմնեցուցչի» պաշտօնն էր, ճնումն, հիանդների վերայ ձեռք դնել, դիւնարներին երգմնեցնել և ախտերը հալածել:

«Ծնթերցողի» գործն է Եկեղեցումն Խսաքեաների և Սարգարէների գրքելը կարդալ:

«Դոնապանը», Եկեղեցու բանալիները ընդունելով, իրաւունք է սատնամ Եկեղեցու գուսալ բաց անել և փակել: Ճնումն՝ աղանդաւորներին, բանադրուածներին և մկրտուածներին Եկեղեցի ըմողնելու իրաւունքը սորան էր վերապահուած:

Նրգմնեցուցչի, ընթերցողի և գանապանի աստիճանները ջահճնկալութիւններին, աստիճանի հետ միասին է շնորհում եպիսկոպոսը, օրհնութեամբ, չահճնդերով և աղօթք ասելով»:

Զ. ԱՄՈՒԽՆԱԽԹԻՒՆ:

Ամուսնութեան նպատակն է՝ մարդկային ազգի «բազմացում»։ Այս Խորհուրդը ամենից առաջ սահմանեց ինքը՝ Աստուած, երբ Աղամին և Եւային ասաց—«Անեցէք շատացէք, երկիրը լցրէք եւ դորան տիրեցէք» *): Նոյնը հաստատեց Յիսուս-Քրիստոսը նորանով, որ ասաց—«Կարդացել չէք արդիօք, որ նոցա սկզբից արու եւ էզ ստեղծեց. դորա համար ամուսինը պէտք է իւր հօրը եւ մօրը թողնէ, իւր կնոջ հետ գնայք եւ երկուսն էլ մի մարմին կլինին. ուստի նոքա ո՞չ թէ երկու մարմին են, այլ մի. այժմ՝ ինչ որ Աստուած միատրեց, մարդ չպէտք է ջոկէ **)։

Ամուսնանալու համար հետեւեալ պայմանները պէտք է մըտքում ունենալ—1)՝ օրինական հասակը։ Հարսնացուի տարիքը ընդունուած է 16, իսկ փեսայացուինը՝ 18, թէն բացառութիւններ ևս են լինում դոցանից փոքր ինչ սրակաս տարիններ ունեցող մարդոց համար. պսակն անվաւեր կ'համարուի, եթէ մէկն ու մէկ կողմն անչափահաս է. 80 տարեկանից բարձր մարդոց երբէք պսակ չի թոյլատրւում։ 2)՝ Արգելուած է անմիտների եւ խելազարների հետ ամուսնանալ։ 3)՝ Ոչ ոք չի կարող մի ուրիշ անգամ պսակուիլ, եթէ աւաճուայ ամուսնութիւնը օրէնքով լուծուած չէ։ Չորրորդ ամուսնութիւնն էլ արգելուած է։ 4)՝ Պատկւողները՝ միմեանց մէջ փոխադարձ համաձայնութիւն և սէր զգալով՝ տւելի սրտի և նոգու գեղեցկութիւն պէտք է որոնեն, քան թէ արտաքին շացնող գեղեցկութիւն և օժիտով հարստութիւն, որոնք, անցողական լինելով, վերջը, մեծ մասամբ, հակառակ պատկեր կ'ստեղծեն և ընտանիքը դժոխք կ'դարձնեն։ 5)՝ Պէտք է դատապարտել առհասարակ հիւանդութիւն ունեցող անձի հետ ամուսնանալը։ 6)՝ Անհրաժեշտ է հեռու կենալ շատ մօտ ազգականի հետ ամուսնանալուց, որովհետեւ դոցա ծնունդները՝ շատ անգամ՝ թէ ամարմնական և թէ հոգեկան պակասութիւններով են տառապում, որի ճշմարտութիւնը ապացուում է նորանով, որ «բնութիւն» մէջ հեռու, բայց նոյն տեսակի ընտիր բոյսերի պատուաստից միշտ ընտիր և առողջ պառզներ են

*) Ֆհհդ. 128. **) Մասթ. 194—7.

ստացուում։ Բարեկամական շրջանն էլ լայնացնելու նպատակով՝ պէտք է միշտ խնամէական և կնքահայրական մօտ—չհասութիւններից խոսափիլ։ 7)՝ Օտարադաւանի հետ ամուսնանալը, եթէ հարսնացուն մեր դաւանութիւնը չէ ընդունած, ևս ցանկալի չէ, որովհետեւ այդպիսինների որդիք միշտ օտարադաւան մօր ազգի և եկեղեցու առանձնայտակութիւններով են սնունդ առնում և դորանով ամեն մի ազգի զոյսութիւն պահպանելու Ռասմանը հակառակ գնում։ 8)՝ Քաղաքավարութիւնը և թէ՝ սուհասարակ՝ պաշտօնը պահանջում է ստանալ և ծնողների, խնամակալների ու վարչութիւնների օրհնութիւնը և թոյլատութիւնը։

Եթէ օրինաւոր պահանջների հակառակ տեղեկութիւններ չ'կան, այն ժամանակ քահանան, իւր մերձաւոր բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնն թոյլատութեամբ, նոցա պսակում է «միայն» Եկեղեցում; այն էլ Եկեղեցական օրէնքով թոյլատրուած օրերին, միշտ մտքում ունենալով, որ Պատ և Տէրունական օրէրին, Պսակի Խորհուրդը երբէք չի կարող կատարուել։

Ամուսնութիւն Խորհուրդը երկու մասն ունի—Սշանալութիւն և Պսակ։

Հին ժամանակներում նշանագրութիւնը պսակից ջոկ էր կատարում։ Ներկայումս այդ երկուսն էլ միասին են լինում։ Պսակից աւաճ՝ վեսայի տանը «Հալաւն» են օրինում, իսկ հարսի տանը՝ «Սշանը»։ Դորանից յետոյ գնում են եկեղեցի, որտեղ քահանան խոստովանեցնում է և նոցա փոխադարձ համաձայնութիւնը իմանում, որից յետոյ, հարսնացուի և վեսայի աջ ձեռքը միմեանց բանել տալով, օրինում է նոցա, իրանց առագականութիւնները յիշեցնում և ապա՝ հրապարակարար նոցանից առանձնուածին պահանջում—իրանց կամքով, սիրով և համաձայնութեամբ ամուսնանալու ցանկութիւնը, որից յետոյ պսակւողներին մօտեցնում է Բեմին, Պսակի Խորհուրդը կատարում և Աստծուց խնդրում նոցա ամուսնական կապի համար՝ «օրինութիւն», խաղաղութիւն և համաձայնութիւն, տօնմի պարզեատրութիւն, երկրային գութիւն և համաձայնութիւն, տօնմի պարզեատրութիւն, երկրային գութիւնների առաստութիւն և նոցա կետնքի տօնմի օրերում էլ հովարդիքների առաստութիւն և նոցա կետնքի տօնմի օրերում էլ հովարդիքներին։ Այս միջոցին երկուսի պարանոցներին քահանան նաւորութիւն։ Այս միջոցին երկուսի պարանոցներին քահանան նարօտ է կապում, իրրե անարատութիւն նշան, որպիսին առաջ է նարօտ է կապում, իրրե անարատութիւն ու մինչև պսակուիլը և թէ պսակ-եկել այն պահանջից, որ մարդիկ թէ մինչև պսակուիլը և թէ պսակ-

ուելուց յետ—պարտաւոր են միշտ իրանց կեանքը մաքուր պահել և կրքերը յաղթել: Նարօտը մեր մէջ, եկեղեցական օրէնքով՝ թագերի փոխարէն է, ողբնք այժմ մեզանում իբրև նորամուտ սովորութիւն են ընդունուել: Տեղ-տեղ հարսի և փեսայի զիսին, խաչի հետ միասին, «իսաշեղքայրները», թիկնալպան—մակարների օդնութեամբ, խաչմէրուկ պահում են և՝ աթերերո, իբրև թագաւորական զոյգի յաղթութեան նշան, որի պատճառով, ամենահին ժամանակներից ակսած, փեսային թագաւոր են անուանում, իսկ հարսին՝ թագուհի:

Պատկի խորհուրդը վերջացնելուց յետոյ՝ քահանան, բաժակդինին օրհնելով, խմեցնում է հարսին և փեսային՝ իբրև Գալիլիայի Կանա քաղաքի հարսանիքում Քրիստոսի կատարած հրաշագործութեան ոյիշտակա: Այս վերջին դէսքը մեզ յիշեցնել է տալիս և՝ այն «հին սովորութիւնը», որ պատկը կատարուելիս է եղել Ս. Պատարագի ժամանակ, Որի միջոցին էլ պատկողները հաղորդուելիս են եղել: Ներկայումս այդ ընդհանուր բաժակը՝ տրում է այն մաքով, որ պատկողները պարտաւորուին իրանց կեանքի ընթացքում ձեռք-ձեռքի տուած տանել՝ և՝ ուրախութիւն և՝ վիշտ:

Հին ժամանակ նորապատկները նարօտը, կամ թագերը, իրանց վերայ եօթն օր էին կրում: Նարօտը կամ թագերը վերցնելու (թագվերէքի) հանդէսը չարականով և աղօթքներով կատարում էին միայն 8-դ օրը: Ներկայումս՝ ինչպէս նարօտը, այնպէս էլ թագերը, զիսաւորապէս՝ քաղաքներում, Պատկի Խորհուրդը Եկեղեցումն անմիջապէս վերջացնելուն պէս են վերցնում, որի ժամանակ քահանան առանձին-առանձին իւրաքանչիւրին չնորհաւորում է, և այն՝ օրհնութիւններն ասում, որոնց հին ժամանակ Աստուած Սբրահամ, Իսակ և Յակովը նահապետների ընտանիքներին չնորհեց, և՝ ապա—շարականով փեսայի տուն գնում ու արձակում:

Է. ՀիւԱՆԴԻԵՐԻՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ:

Այս Խորհրդի նպատակն է հիւանդին «յոյս և միսիւթարութիւն» պատճառել՝ իւր մարմնական և հոգեկան հիւանդութիւններից, այսինքն՝ մեղքերից՝ բժշկուելու յուսով:

Այս Խորհրդը հաստատեց Քրիստոսը, երբ

ինքը հիւանդներին աղօթքով և ձեռք դնելով էր բժշկում: Նոյն զօրութիւնը և իշխանութիւնը տուեց և իւր աշակերտներին, ասելով—«Հիւանդներին բժշկեցէք!»*)

Ներկայում քահանան հիւանդի մօտ է գնում, բժշկութեան Աւետարաններից կարգում, խոստովանեցնում և յետոյ մասնատութից Ա. Մասնով հաղորդում՝ ցանկանալով նորա մեղքերին թողութիւն և իրան էլ կատարեալ առողջութիւն:

Թ. Ա. Ղ. Ա Ի Մ Ն:

Սուրբ Եկեղեցին, Որ միշտ իւր հաւատացեալներին օգնութեան է համառ նոցա. կեանքի ամեն հանգամանք-ներում, առանց ուշադրութեան չի թողնում նոցա և՝ այս կեանքից յափառենական կեանքն անցնելու ըոպէներին, և թէ մահից յետոյ էլ:

Թաղման պատրաստութիւնը տեսնելու համար հանգուցեալի մարմինը՝ էին սովորութեամբ, իբրև յարգանք, գուցեալի մարմինը՝ հին սովորութիւնը, նոր շորեր հագնում և սպիտակ «պատալուանում» փաթթում: «Պաշտօնական» մարդոց էլ իրանց նումձ փաթթում: «Պաշտօնական» մարդոց էլ իրանց կոչման համեմատ են շորեր հագնում, որոնցով ցոյց են կոչման համեմատ են շորեր հագնում կատարեալիս, որ նոքա պէտք է իրանց պաշտօնները կատարեալիս, որ նոքա պէտք է իրանց պաշտօնները կատարեալիս:

Մինչև թաղման օրը Քրիստոնեայ հանգուցեալի գագղի մօտ Սաղմոս են կարգում, Որը աւելի նորա մեղքական մօտ Սաղմոս են կարգում:

Նէութիւնը նկարագրելով, շատ կենդանի կերպով է մասնակից լինում թէ մեր ուրախութեանը և թէ տիսրութեանը. շատ էլ միխարութիւն է պատճառում և յոյսու սիրտ տալիս մեր վշտահար սրտերին:

Բացի սաղմոս կարդալուց՝ երեկոները «Ամբիծք» էլ են կատարում, — դարձեալ հանգուցեալի հոգու հանգստութեան համար: Երբ Քրիստոնէութեան դէմ արիւնահեղ հաւածանքներ սկսեցին, այն ժամանակից քրիստոնէաները սովորութիւն արին մարտիրոսների գերեզմանների մօտ հաւաքուիլ: Նեղ գետնայրերը (կատակոմբները) տաճարներ դարձան, իսկ մարտիրոսների անշուք գերեզմանները — սրբազն Ընծայարաններ, որտեղ մարտիրոսների յիշատակի համար աղօթքներ էին կարդացւում ամեն գիշեր: Հէնց այդ տեսակ աղօթքներից էլ սկիզբն առան և՛ մեր «ամբիծքները»: Հանգուցեալի մարմինը եկեղեցի տանելով երեսը դէպի արևելք են դարձնում և դագաղի կողքերին վառուած մոմերով աշտանակներ դնում. Եկեղեցի տանելն էլ այն նպատակով է լինում, որ ցոյց տրուի, թէ ինքն ինչպէս եկեղեցուց ծնունդ առաւ, այնպէս էլ իւր կեանքը նորան է նուիրում և նորա ժայրական գթութիւնը խնդրում:

Ներկայումս սովորութիւն կայ հանգուցեալի մօտիկ բարեկամներին «սեւեր» հագցնել, իսկ դագաղի վերայ էլ մետաղէ, կամ ծաղկէ «պսակներ» գնել: Երկուսն էլ անխորհուրդ են, երկուսն էլ պախարակելի և երկուսն էլ հակառակ Եկեղեցական կանոններին: Առաջինի վերաբերեալ պէտք է ասել, որ վայել չէ մերձաւորների սրտի դառը ցաւը սևերով արտայայտել, — առանց այդ էլ՝ նոցասրտերը, իրանց անգին կորուստով, արդէն սկացել են, այդ տեսակ ցուցամոլութիւնը զգուելի արարք է, մանաւանդ որ հանգուցեալի տէրեն էլ դոցանով նիւթական

մնանկութեան են ենթարկւում, որի տակից գուրս գալը, աղքատ ընտանիքների համար, անհնարին է դառնում: Երկրորդ սովորութիւնը նոյնպէս պէտք է ոչնչացնել, որովհետեւ գա էլ է նիւթական վնաս պատճառում: բացի գորանից՝ քրիստոնեայ հանգուցեալին ոչ թէ նիւթական պսակ է հարկաւոր, այլ՝ «Երկնային», որին կ'արժանանայ միայն այն գէպքում, եթէ նա այս աշխարհում իւր բարեգործութիւնները չի խնայել՝ իւր կարողութեան համեմատ:

Թաղելու երկրորդ օրը հանգուցեալի բարեկամները «Այգն» են կատարել տալիս և գերեզմանը օրհնում. կատարւում են կամ գերեզմանի վերայ և կամ եկեղեցում թէ «Եօթնօրէքի և թէ Քառասունքի» կարգերը. վերջինս Քրիստոսի քառասունօրեայ Համբարձման յիշատակի համար է, մի տարուց յիտոյ էլ «Տարելիցն» են անում և գերեզմանը օրհնում:

Ննջեցեալին թաղում են կամ առանձին «Դերեզմանատներում», կամ եկեղեցիների բաց գաւկիթներում. թաղելուն պէս ննջեցեալի գերեզմանը խաչաձի «կնքւում է», որը ցոյց է տալիս, թէ մինչև Քրիստոսի վերջին գալուստը սա պէտք է «անշարժ մնայ»:

Այս ևս հարկաւոր է՝ ՚ի նկատի ունենալ, որ թաղման կարգերը մէջ երեք տեսակ են լինում. — մէկ կարգը վերաբերում է՝ մտլայի, միւսը՝ մեծի և երրորդը՝ հոգեւորականի թաղմանը: Աւելի մեծ հանդիսուլ է կատարւում քահանաների, վարդապետների, եպիսկոպոսների և կաթողիկոսների թաղման կարգը, որոնց թաղելիս՝ թէ զգեստաւորում են և թէ ո. Միւռոնով օծում. սար-կաւագներն ու միւս տիրացուներն էլ աշխարհականների պէս են թաղւում:

Մ Ա. Պ. Թ. Ա. ՞:

Մաղթանքը այն արարողութիւնն է, որի միջոցով հաւատացեալները, իրանց մասնաւոր կարիքների և հանգամանքների համեմատ, կամ¹ Աստծուն և նորա սրբերին իրանց վերայ գթութիւն ունենալու համար են խնդրում և կամ² իրանց արուած բարիքների

պատճառով՝ չնորհակալութիւն մասուցանում:

Առաջին կարգի մաղթանքն էլ երկու տեսակ է լինում—ընդհանուր և մասնաւոր: Ծնդհանուր մաղթանքի ժամանակ գթութիւնը խնդրում ենք ընդհանուրը համար, առանց յիշելու աղօթողների թէ կարիքը և թէ ցանկութիւնները: Մասնաւոր մաղթանքը լինում է այն ժամանակ, երբ Աստծու օգնութիւնը հայցում ենք միայն յայտնի դէպքերում, օրինակ՝ ուսումն մկնելու, ճանապարհ գցելու, հիւանդութեան, երաշտութեան, երկրաշարժի, պատերազմի և ուրիշ պատահարների միջոցին:

Երկրորդ կարգի մաղթանքի ժամանակ, որը «Դորհացողական» մաղթանք է կոչում, մեք չնորհակալութիւնն ենք յայտնում և դարձեալ յաջողութիւն խնդրում:

Խ Ա Զ Ա Լ Ո Ւ Ա Յ Յ :

«Խաչալուան», կամ «ջուր օրհնելը» (Չրօրհնէք), լինում է այն ժամանակ, երբ ջուրը անօթներում երեք անգամ միայն Խաչով ու Աւետարանով են տեսառնազրում: Սա Պրոպատիկէ աւազանը յիշելու համար է սահմանուած, որից լողացող հիւանդները իրանց առողջ էին զգում:

Ներկայումս օրհնած ջուրը հաւատացեալները գործ են ածում թէ իրանց հոգեալէս և մարմնապէս «սրբելու և բժշկելու», թէ ամեն տեսակ երևացող և աներեսոյթ թշնամիների դաւադրութիւններին ու նենդութիւններին դիմադրելիս՝ սիրտ առնելու, թէ շինութիւնների հմքերը, տները և թէ դաշտերը օրհնելու, և դոցա վերաբերեալ սկսած բարի գործերին «յաջողութիւն խնդրելու» համար: Այդեսակ ջուր օրհնելը «Փոքր» տեսակ է կոչւում. կայ և՝ «Մեծը», որ գետերում, և կամ եկեղեցիների մէջ՝ առանձին շինած աւազաններում է լինում, Քրիստոսի Մկրտութիւնը յիշելու նպատակով, Որի օրհնութեանն աւելանում է և՛ ս. «Միւռոնի զօրութիւնը»:

ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

1). Տնօրհնէք, Կալօրհնէք, Հնձանօրհնէք եւ Գերեզմանօրհնէք: Առաջինը՝ Առաքեալների օրերից սկսած՝ կատարում է

մեր մէջ Քրիստոսի Աստուածայայտնութեան եւ Յարութեան տօներին, երբ քահանան իւր ծխերի տունն է գնում, սահմանուած շարականից յետոյ, Աւետարանը կարդում, օրհնում եւ յիշեալ նշանաւոր տօները չնորհաւորում, որոնց պատճառն է եղել մեր բարոյական անկումից Ազատող Փրկիչը:

Երկրորդը լինում է կալերը կասելու, իսկ երրորդը՝ խաղողը մղելու ժամանակ, երբ քահանան օրհնում է կալը և հնձանը, իբրև յիշատակ սուրբ Խորհրդի Բնծանների պատրաստութեան,—առաջինը՝ հացի, իսկ երկրորդը՝ գինու համար:

Չորրորդն էլ հինգ մեռելցներինէ կատարուում, ինչպէս վերան եմ յիշել:

Բացի այդ հինգ մեռելցից՝ մերայինք, մի քանի տեղ, իրանց ննջեցեալների գերեզմանները օրհնել են տալիս—1)՝ Վարդանանց տօնին և՛ 2):՝ Աւագ ու Խաչվերացի էլ ուրբաթ օրերին:

Գերեզմանօրհնէքը հին սովորութիւն է և ունի շատ «ընտիր միտք», որով ըլաւ օրինակ» է տրում յետագայ սերնդին՝ անցած գնացած նախորդների լաւ գործունէութիւններին հետելու:

2). Ժամոցը և յիշելիքը քահանային են տալիս նորա համար, որ սա իրանց ննջեցեալների մեղքերի համար ս. Պատարագին՝ թողութիւն, իսկ կենդանի մնացածների համար՝ «առողջութիւն, յաջողութիւն և քաջալերութիւն» ինդիբէ:

3). Դանձանակ: Գանձանակի նման մի տեսակ «կամաւոր տուրք» սահմանեց Մովսէս Մարգարէն, երբ Առաջին Տաճարի հոգեոր պաշտօնեաններին եկած հասոյթների մի տառներորդ մասը որոշեց, որպէս ապրուստի միջոց: Քրիստոնէական շրջանում կամաւոր նուիրատութիւններ հաւաքելը սկիզբն առաւ Առաքեալներից, Որոնք դոցա մի մասով ևրանք էին կերակրուում, իսկ միւսը «աղքատներին» բաժանում: Ներկայ ժամանակուայ «գանձանակը» հին կամաւոր նուիրատութիւնների միայն մի մասի մնացորդն է համարւում, որի պատճառով թէ դա և թէ տնօրհնէքների, կալօրհնէքի (կալահաց), հնձանօրհնէքի և գերեզմանօրհնէքների հասոյթները յատկացուել են Քահանային ևնիւթական ապահովութեան» համար, որպէս անկեղծ Քահանային կամաւոր «Վարծատրութիւն», որտից բղսած չնորհակալական կամաւոր «Վարծատրութիւն», որ սա, հոգեոր պահանջները կատարելով, իրանց հոգեկան միխուրութիւն է պատճառում, «հեռու» կանդնելով ամեն տեսակ «պարտադիր ճշումներից», որոնք, մեր Եկեղեցու «ազատ ողուն

անյարմար լինելով, ջլատում են թէ ժողովրդի մաքուր սէրը և թէ յարաբերութիւնը։

4). *Մատաղը* մեզ մօտ սահմանուած է միայն աղքատներին կերակրելու համար։ Սա լինում է Տէրունական և Արբոց տօներին, ևս և գալիք դժբաղդութիւններից աղատուելու յիշատակին, որ աղքատները, մատաղը ուտելով, իրանց օրհնանքը տան և յաջողութիւն ու եռանդ մաղթեն մատաղ անել տողի համար։ Մատաղը, որ հին սովորութեան մնացորդ է, Քրիստոնէութեան շրջանում անում է աւելի այն ժամանակ, երբ հաւատացողները ուիստ են գնում սարերի գլխին՝ և կամ զանազան խուլ տեղերում՝ թաղած՝ սրբերի մատուներին, որի համար տանում են՝ կամ ոչխար և կամ արջառ։ Մատաղացուին, գեռ չ'մորթած, օքնած» աղ են տալիս։ Ներկայ ժամանակս՝ մատաղ են անում և՝ թուչուններից, որոնց բերելու սովորութիւնը մտած է Քրիստոսի «Յառասնօրեայ Տաճար Ընծայելու» յիշատակից, երբ Ա. Մարիամն և Յովուէփին, իրանց չքաւորութեան պատճառով, միայն մի զոյգ աղաւնի տարան Տաճար։

5). *Սեղան*։ Հին ժամանակ քրիստոնեաները սովորութիւն ունէին՝ իրանց ննջեցեալների յիշատակի համար՝ կերակրեղին պատրաստել և Եկեղեցի ուղարկել, որտեղ բոլոր հաւատացեալները միասին էին վայելում։ Ներկայումս այդ սովորութիւնը փոխուել է նորանով, որ սեղանը ուղարկում է միայն իրանց «ծխատէր քահանային», որպէս իրանց հոգեոր հօր կրած աշխատանքի երախտագիտութիւն և վարձատրութիւն։

Ներկայումս սորանից տարբեր նշանակութիւն ունի և՝ նոր թաղուածի համար տուած Հոգեհացը—քելեխը, որը իւր ծնունդը հեթանոսական հին դարերից է առնում։ Դորա բուն, սկզբնական, նպատակը «աղքատներին կերակրելն» է եղել, որը այժմ միայն ուներ պորտարոյծներին է ծառայում և մի տեսակ պատուհաս դառնում աւելի աղքատ ընտանիքներին, որոնք անմիտ սովորութեան հիրաների մէջ մզւում են և պարտքի տակ խեղդւում։ հարկաւոր է դորան միանգամայն վերջացնել, մանաւանդ որ իւր բուն նպատակից վաղուց է շեղուել։

6). *Հատիկ* (կամ ծանդիլ, կօլիբրայ)։ Մեծ Պասի առաջին շարաթուայ «Թէոդորոսի շարաթ» օրը, 'ի յիշատակ նոր մեռածի, առանձին եփած հատիկ է տարբում Եկեղեցի, հարկաւ, կարիք ունեցողներին բաժանելու նպատակով, որպէս «օգնութիւն», որի պատմութիւնը հետևեալն է։ Բիւզանդական Յուլիանոս Ուրացող Կայսրը,

քրիստոնեաների վերայ ծիծաղելու նպատակով, 362 թուին հրամայում է ծածուկ կերպով կուռքերին մատուցանելու զոհերի արիւնով Անափոքի շուկայում ծախուղ բոլոր ուտելեղէնները սրսկել։ Այդ միջոցին Ռէէոդորոս նահատակը երազում՝ Անափոքի եպիսկոպոսին երեսում է, Յուլիանոս Ուրացողի ծածուկ արած կարգադրութիւնից զգուշացնում և՝ ամբողջ մի շարաթուայ ընթացքում՝ շուկայից ուտելեղէն առնելը արգելում, իսկ դորա փոխարէն՝ միայն եփած Հատիկով կերակրութիւնը սահմանում։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅՑ ԱՌԱԲԵԼԱԿԱՆ Ա. ԵԿԵՂԵՅՑՈՒ
«ՀԱԽԱՑԻ ՀԱՆԳԱՆԱԿԻ»:

ՅԱԽԵԼՈՒՄԾ:

«ՃԵՐՈՆԱԿԱՆ ԱՂՕԹՔ»:

Մի անգամ Յիսուսի աշակերտները խնդրեցին իրանց Ժիրոջը, որ մի աղօթք սովորցնէ. Նա էլ նոցա հետևեալ, «Եօթը խնդրուածքներ» պարունակող, աղօթքը աւանդեց, որը Սովորցնողի անունով «ՃԵՐՈՆԱԿԱՆ» կոչուեց։

«Հայր մեր, Որ յերկինս ես, (1) սուբբ եղիցի Անուն Քո. (2) եկեսցէ Արքայութիւն Քո. (3) եղիցին կամք Քո, որպէս յերկինս և յերկրի. (4) զհաց մեր հանապաղորդ տնր մեղ այսօր. (5) թնդ մեղ զպարտիս մեր՝ որպէս և մեք թողումք մերոց պարտապանաց. (6) և մի տանիր զմեղ ՚ի փորձութիւն, (7) այլ փրկեա՞ի չարէ: Զի՞ Քո է արքայութիւն և՝ զօրութիւն և փառք յաւիտեանըս. ամէն»։

Թարգմանութիւն. «Մեր Հայր, Որ երկնքումն ես, սուբբ լինի Քո Անունը. գայ ՚ո՞ս թագաւորութիւնը. լինի ՚ո՞ս կամքը ինչպէս երկնքում, այնպէս և՛ երկրում. մեր ամենօրուայ հացը այսօր էլ մեղ տնր. մեր պարտերը ներիր, ինչպէս որ մենք ենք ներում մեր պարտապաններին. մեղ փորձանքի մէջ մի տանիր, այլ չարից ապատիք: Որովհետեւ Քոնն է թագաւորութիւնը և՝ զօրութիւնը և՛ յաւիտենական փառքը. ամէն»։

Այս աղօթքը երեք մասն ունի—1)՝ Կոչումն (Հայր մեր, Որ յերկինս ես), 2)՝ Խնդրուածքներ և՛ 3)՝ Փառարանութիւն (Զի՞ Քո է արքայութիւն)…»

I. «Հաւատամք ՚ի Մի Աստուած, ՚ի Հայրն Ամենակալ, յԱրարիչն երկնքի և երկրի, երելեաց և աներենութից»:

II. «Եւ ՚ի Մի Տէր-Յիսուս Քրիստոս, յՈրդին Աստուծոյ, Ծընեալն յԱստուծոյ-Հօրէ Միածին, այսինքն՝ յԵռութենէ Հօր: Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ՚ի լուսոյ, Աստուած ձշմարիտ, յԱստուծոյ ձշմարտէ յԱստուծոյ, լոյս ՚ի լուսոյ, Աստուած ձշմարիտ, յԱստուծոյ ձշմարտէ յԱստուծոյ, նոյն ՚ի բնութենէ Հօր, Որով ամենայն ծնունդ և ոչ արարած: Նոյն ինքն ՚ի բնութենէ Հօր, Որով ամենայն ինչ եղի յերկինս և ՚ի վերայ երկրի՝ երեկիք և աներեացթք: Որ ինչ եղի յերկինս և ՚ի վերայ երկրին իջեալ յերկնից՝ յաղագս մեր մարդկան և վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդցացաւ, ծնաւ կատարելապէս ՚ի Մարդամայ Սըրոյ մարմնացաւ, մարդցացաւ, ծնաւ կատարելապէս ՚ի Մարդամայ Սըրոյ մարմնացաւ, նովին մարմնով՝ նստաւ ընդ աշմէ Հօր: Գալոց է նովին մարմնով՝ փառօք Հօր՝ ՚ի գատել զկինդանիս և զմենեալս, Որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան»:

III. «Հաւատամք և ՚ի Սուրբ Հոգին՝ յԱնեղն և ՚ի Կատարեալն. Որ խօսեցաւ յօրէնս և՛ ՚ի մարդարէս և յաւետարանս. Որ էջն ՚ի Յորդանան, քարոզեաց զԱռաքեալն և բնակեցաւ ՚ի սուրբսն»:

IV. «Հաւատամք և ՚ի Միմիայն, Բնդհանրական և Առաքելական Յուրբ Եկեղեցի. ՚ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ՚ի կամ Սուրբ Եկեղեցի. ՚ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ՚ի քաւութիւն և ՚ի թողութիւն մեղաց, ՚ի յարութիւնն մեռելոց, ՚ի քաւտաստանն յաւիտենից հոգուց և մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից և ՚ի կեանսն յաւիտենականս»:

«Իսկ որք ասեն՝ էր երեմն, յորժամ ոչ էր Որդին, կամ՝ էր երեմն՝ յորժամ ոչ էր Սուրբ Հոգին, կամ թէ՝ յոչէից եղեն, կամ երեմն՝ յորժամ ոչ էր Սուրբ Հոգին, կամ թէ՝ յոչէից եղեն, կամ յայլմէ էռութենէ ասեն լինել զՈրդին Սատուծոյ և կամ զՍուրբ Հոյայլմէ էռութենէ ասեն լինել զՈրդին Սատուծոյ և կամ այլայլիք, զայնպիսին նովին կաթուղիկէ և Առաքելական Սուրբ եկեղեցի»:

Մեր Սուրբ Դրիգոր Լուսաւորչի ասած փառաբանութիւնը. «Իսկ մեք փառաւորեացուք, Որ յառաջ քան զյաւիտեանս՝ երկրպահական մեք միանք մասն ունի—1). «Հաւատամք ենք Մի Աստծուն, Ամե-

— Թարգմանութիւն.—1). «Հաւատամք ենք Մի Աստծուն, Ամե-

Նակալ Հօրը, երկնքի ու երկրի, երկելների և աներկոյթների Ստեղծողին:

II. («Հաւատում ենք») Եւ Մի Տէր Յիսուս-Քրիստոսին, Ասածու Որդուն, Որ Միածին է ծնուած Հօր Աստծուց, այսինքն՝ Հօր Էռթիւնից: Աստուած է՝ Աստծուց, լոյս է՝ լուսից, Ճշմարիտ Աստուած է, Ճշմարիտ Աստծուց Ծնած և ոչ թէ ստեղծուած: Նա ինքը Հօր բնութիւնից է, Որով ամեն բան եղաւ երկնքի մէջ և երկրի վերայ՝ երևացողներն ու աներեսոյթները: Որ մեր մարդկանց և մեր փրկութեան համար երկնքից իջաւ, մարմին առաւ, մարդ եղաւ և կատարեալ կերպով Սուրբ Կոյս Մարիամից Սուրբ Հոգով ծնաւ: Որով առաւ մարմին, հոգի և միտք, և այն ամենը, ինչ որ մարդու մէջ կայ՝ ճշմարտապէս և ոչ կարծիքով: Զարչարուեց, խաչուեց, թաղուեց և, երրորդ օրը յարութիւն առնելով ու նոյն մարմնով երկինք բարձրանալով, Հօր աջ կողմը նստեց: Գալու է նոյն մարմնով և Հօր փառքով՝ կենդանի մնացածներին ու մեռածներին դատելու, Որի թագաւորութիւնը վերջ չի ունենալու:

III. «Հաւատում ենք Սուրբ Հոգուն, Որ ոչոքից չէ եղել, և կատարեալ է. Որ օրէնքների, մարդարէների և աւետարանների միջոցով խօսեց. Որ Յորդանան գետը իջաւ՝ Սւզարկուածի մասին քարոզեց և սրբերի մէջ ընակուեց»:

І V. «Հաւատում ենք Մի, ինդհանրական և Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին.—մի մլրտութիւնը, ապաշխալութիւնը, մեղքերի քաւութիւնը և թողութիւնը, մեռելների յարութիւնը, հոգիների եւ մարմինների վերջին դաստանը, երկնքի թաղաւորութիւնը եւ յաւետենական կեանքը»:

«Խակ որսում են, թէ կար ժամանակ, որ Որդին չ'կար, կամ՝ կար ժամանակ, որ Սուրբ Հոգին չ'կար, կամ թէ՝ ոչնչից են եղել, կամ՝ մի ուրիշ էութիւնից գոյացել՝ Սատծու Որդին եւ կամ Սուրբ Հոգին, եւ թէ՝ փոփոխող են կամ՝ այլակերպող, — այնպիսիներին կաթուղիկէ և Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին նզումում է»:

Մեր Սուլբ Գրիգոր Լուսաւորչի ասած Փառարանութեան
թարգմանութիւնը:

«Մենք էլ ենք փառաւորում Նորան, Որը յափտենից առաջ կայ, երկրպագութիւն տալով Սուրբ Երրորդութեանը եւ Հօր, Որդու եւ Սուրբ Հոգու մի Աստուածութեանը—այժմ, միշտ եւ անվերջ ամէնք:

q u s n h h p u u b p.

Մովսէս Մարգարէն, երկու քարէ տախտակի վերայ գրուած,
«Տասը Պատուիրանը» Մինա սարի զլիսին ստացաւ. մէկը չորս պատ-
ռւիրան ունէր, իսկ միւսը՝ վեց. Առաջին չորսը Աստծու վերաբեր-
եալ էին, իսկ վեցը՝ մարդոց:

Ա. ա. 1) «Ես եմ քո Տէր Աստուածը. Ինձանից զատ ուրիշ Աստուած՝ չ'ունենաս»:

բ. 2) «Քեզ համար ոչ վերիի և ոչ ներքեի բաների նմանութեամբ կուռք չ' ինես և չ'պաշտես»:

գ. 3) «Զուլ տեղը Աստծու անունը չիշես»

դ. 4) «Մաքումի պահելը, որ չարավթ օրը սուրբ պահես. բոլոր գործերդ վեց օրում վերջացնես, իսկ եթե ներուրդ օրը քո Տէր Աստծուն նուիրես:

Ա. ա. 5) «Պատուիր քո հօրն ու մօրը, որ քեզ համար լսու լինի և կուսակա էւ սեանք ունենաս երկրիս վերայ»:

8. 6) « Ալանութիւն չ'անես »:

¶) 7) «Ճնութիւն չ'անեա»

Դ. 8) «Գողութիւն չ'անես»:

Ե. 9՝ Ընկերոջդ մասին սուտ չ'վկայեած

զ. 10)՝ «Հարկանիութեանը և թէ սահմանած ոչ սի բանին աչք չ'ունես»:

ԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆԵՐ

Նոր-Ռէխտի սքանչելի պատուիրանները «Երանութիւններն» են, որոնց Քրիստոնք ժողովրդին մի սարի գվահին արտայատեց:

Դոքա ամբողջ Աւետարանական Բարոյագիտութօսան ծուժն
ու հիմքն են կազմում, որոնց մէջ ցոյց է տրուած մարդուս բարո-
յական կատարելութեան թէ «Տիպարը» (Իդէալը) և թէ Դոքան
հասնելու ճանապարհը, որտեղ Յիսուս Քրիստոսը՝ իիհատ հետեւ-
դական կարգով բարոյական բոլոր պահանջները առաջ բերելով

հեշտից դէսի դժուարը, ցածրից դէսի վսեմ առաքինութիւններն է անցնում և ամեն մի հետեւալ առաքինութիւն նախընթացի իբրև բնական հետեւանք դուրս բերում:

1). «Երանի հոգով աղքատներին, որովհետեւ նոքա երկնքի թագաւորութիւնը կ'ստանան»:

2). «Երանի սգաւորներին, որովհետեւ նոքա պիտի մխիթարուին»:

3). «Երանի հեզ մարդոց, որովհետեւ նոքա պիտի երկիրը ժառանգեն»:

4). «Երանի նոցա, որոնք արդարութեան համար սոված են ու ծարաւ, նոքա կ'կշտանան»:

5). «Երանի ողորմութիւն տւողներին, որովհետեւ նոքա ողորմութիւն կ'գտնեն»:

6). «Երանի նոցա, որոնք մաքուր սիրտ ունին, որովհետեւ Աստծուն կ'տեսնեն»:

7). «Երանի խաղաղութիւն անողներին, որովհետեւ նոքա Աստծու որդիք կ'կոչուին»:

8). «Երանի արդարութեան համար հալածւողներին, որովհետեւ նոցա է պատկանում երկնքի թագաւորութիւնը»:

9). «Երանի ձեզ, երբ կ'նախատեն ու կ'չարչարեն և իմ պատճառով ձեր մասին շատ վատ բաներ սուտ կ'ասեն. ցնծացէք և ուրախացէք, որովհետեւ դուք երկնքում շատ վարձ կ'ունենաք»:

ՑԱՆԿ:

ԵՐԵՒ
3—4

Մեր ուղին	3—8
Սկզբնական անհրաժեշտ տեղեկութիւններ:	
Աստուածաղաշտութեան նշանակութիւնը,	
տեսակները և ծագումը	8—10
Տաճարը և նորա արտաքին տեսքը	11—15
Տաճարի ներսի մասը եւ նորա կազմութիւնը	15—17
Տաճարի հիմնարկութիւնը եւ օծումը	18—19
Աստուածաղաշտութեան պաշտօնեաները	19—26
Աստուածաղաշտութեան ժամանակ գործածող զգեստները	26—28
Արբազան ձեսկերպութիւնները	28—31
Աստուածաղաշտութեան ս. գրքերը. նոցա բովանդակութիւնը	31—36
եւ ծագումը	
I. Հասարակական Աստուածաղաշտութիւն:	
Օրական ժամանակարգութեան տեսակները	37—38
Պատարագ	38—41
Նուիրաբերութիւն կամ պատրաստութիւն	41—42
Պատարագ երեխաների	42—43
Պատարագ հաւատացեալների	43—50
Տօները և նոցա տեսակները (Տէրունական (52), Աստուածանի (59) եւ սրբերի (60))	51—79
Պատ (պահք, պահեցողութիւն)	79—84
II. Օրինակատարութիւններ:	
Մկրտութիւն եւ գրոշմ	85—87
Ապաշխարութիւն եւ Հաղորդութիւն	88—91
Չեռնաղութիւն	92—107
Ամուսնութիւն	108—110
Հիւանդներին այցելութիւն	110—111
Թաղումն	111—113
Մաղթանք եւ Խաչալուայ	113—114
Մեր եկեղեցական առանձին սովորութիւնները (անօրինէք, կալօրնէք, հնանօրհնէք եւ զերեղմանօրհնէք.	
ժամոց եւ յիշելիք. գանձանակ. մատաղ. սեղան. համարական աղօթք. Հաւատի Հանգանակ. տասը պատուիրան եւ ինն երանութիւն	114—117
Յաւելուած. Տէրունական աղօթք. Հաւատի Հանգանակ.	118—122

Տպագրական նկատուած վրիպակներ:

Երես.	Տող.	Տպուած է.	Պէտք է լինի.
24	2	ներքեից	մն. 18
26	3	ներքեից	Երա
28	12	ներքեից	շատ էր
39	3	վերեից	Խորհուրդ
"	15	վերեից	հաւատացեալներ.
40	6	ներքեից	Գործ.
45	4	վերեից	Վարել.
55	13	վերեից	չարչարանքներ.
66	6	ներքեից	սե. ունդները
73	8-9	ներքեից	քաղաղաքում
74	2	ներքեից	որովհետ-
74	8	ներքեից	առաջարևեցաւ.
90	11	ներքեից	Յիսո.ս
90	19	ներքեից	օրէ.քը
102	8	ներքեից	դասախոսեց.
102	6	ներքեից	Բարձրբերդցի.
105	15	ներքեից	Երբորդին:

Ա. Զ Դ:

Ա. Զ Դ:

Եթէ յարգելի Կրօնուսոյցներից մի քանիւը սոյն «Երկամեայ» դասընթացքի մի որ և է բաժինը ընդարձակ կ'համարեն, իրանց դպրոցական ձախորդ հանգամանքների պատճառով, այն ժամանակ կարող են միայն երկտեսակ «մանրատիպ» յօդուածներից բաց թողնել:

Դրիգորիս ա. թ. Երզնկեանց:

... que n'ont pas de...
... que n'ont pas de...
... que n'ont pas de...
... que n'ont pas de...

ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0159487

154

